

APOORV KNOWLEDGE

International Journal of Multidisciplinary Research

December - 2013

Vol. - 1

Issue - 1

• EDITOR •

Vandana Namdeo Bankar

• PUBLISHED BY •

**Bharat Sarjerao Jamdhade
Aurangabad**

EDITOR - VANDANA NAMDEO BANKAR

• EDITORIAL BOARD •

Dr. Ravsaheb Bhimrao Nerkar

Head of History Dept.
Rani Laxmibai College, Parola
Dist. Jalgaon (M.S.)

Ms. Garima Tyagi

(Asst. Professor)
Head of Home Science Dept.
N.A.G. (P.G.) College, Amroha
(U.P.)

Nitin Kumar

(Asst. Professor)
School of Communication
P.O. Ajabpur, Kedarpur,
Deharadun, Uttarakhand

Dr. D.N. Ganjewar

Research Guide and Head,
Dept. of English,
Arts, Commerce and Science College,
Kille Dharur, Dist. Beed (MS)

• ADVISORY BOARD •

Dr. Babasaheb Kokate

(Associate Professor and Head)
Dept of Hindi,
Balbhim College, Beed. (M.S.)

Dr. Sheelamma Jacob K.

(Associate Professor and Head)
Dept. of Home Science,
St. Teresa's College, Ernakulam, Kerala.

Madhukar Atmaram Desle

Head of Sociology Dept.
Mahila Mahavidyalaya
Nandurbar (M.S.)

Published by Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing house

F - 40/5, Ayodhya Nagar, N-7, Cidco, Aurangabad (M.S.)

Email : apoorvjamdhade@rediffmail.com

bharatjamdhade1976@gmail.com

Mobile No. - 9049591747, 8177803216

INDEX

Sr.No.	Topic	Author	Page No.
1	Burning Silence of Women in Tendulkar's Plays	Smt. Patil J. R. Mr. Dahale N. M.	4
2.	LET US HAVE BEAUTIFUL EVENING	Vijaya U. Patil Rukmini S	9
3.	SCENARIO OF FRUITS AND VEGETABLES IN INDIA	Dr. S.B.Shete	12
4.	BEATING CANCER THROUGH NUTRITION	Ms. Garima Tyagi	17
5.	Social Problem of Early Marriage	Ms. Manjusha Kharole	25
6.	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में विज्ञापन की भाषा : हिंदी	डॉ. विक्रमसिंह पवार	31
7.	ग्रामीण भागातील मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणाबाबतच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास" (संदर्भ सोयगाव तालुका)	डॉ. पुरुषोत्तम मनगटे	36
8.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना	प्रा. विजय घोरपडे	41
9.	दलित कवितेची वाटचाल	प्रा.गौतम बाबूलाल थोरात	48
10.	"नंदुरबार जिल्हा कृषी उत्पन्न बाजार समित्यातील हमाल-मापाडींच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास"	प्रा. मधुकर आत्माराम देसले	51
11.	"ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास"	प्रा. डॉ. गायकवाड उमाकांत सुभाष	56
12.	एकविसाव्या शतकात राज्यघटनेसमोरील आव्हाने	डॉ.वाकळे मानीतकुमार अमृतराव	61
13.	भारतीय राज्यघटनेसमोरील आव्हाने	प्रा. जे.वाय.बाविस्कर	67
14.	काटकसर : महिलांमधील एक आदर्श गुण	प्राचार्य डॉ. डी.एस. पाटील	73

Burning Silence of Women in Tendulkar's Plays

-Smt. Patil J. R.

- Mr. Dahale N. M.

Dept. of English
Rajiv Gandhi College Karmad,
Tq. Dist. Aurangabad.

Vijay Tendulkar (1928-) is one of the foremost contemporary Indian Playwright, literary essayist, Political Journalist & social commentator his album of one – act plays Ajagar Ani Gandharve (The Python & the Gandharva) won Maharashtra State Government Award. Besides this his creative writings include Ghashiram Kotwal, Silence ! The Court is in Session, The Vultures, Sukharam Binder Safer etc. which have been translated not only to English but also in many other languages.

His 'Silence ! The Court is in Session' awarded the Kamladevi Chattopadhyay Award in 1970, He won the filmfare Award for the best original screenplay for Akrosh in 1980 and for Ardh – Satya in 1983. His major thematic concerns include varying spaces of different man-woman relationship, self-discovery in the context of marriage.

Tendulkar's Silence ! The Court is in Session is the drama about the plight of woman whose bodily wealth is plundered by an evil minded man. The play is rounded about the heroine miss Leela Benare, a Victim of the sensual lust of the male psyche & male desire. Benare is an educated woman about 30-40 years old. She was deflowered by her own maternal uncle at the age of 14. In spite of this when, she becomes a school – Teacher,

she falls in love with Prof. Damale, but again this new love also exploited her, she narrates "Again I fled in love As a groom woman I throw my heart into it I thought, this will be different. this love is intelligent it is not come at all. its worship"

Tendulkar Portrays a character of Leela Benare, a very free character, who ignores social norms and dictates, does anything which she wants, wander anywhere, freely gossip with anybody words at the beginning about herself are significant, " My life is my own I haven't sold it to anyone for a job! My will is my own. My wishes are my own. No one can kill those-no one! I'll do what I like with myself and my life!"

Because of her freely nature, her co-actors take her advantages by the different ways. Among them Prof. Damle, a married man, keeps sexual relationship with Leela Benare, without marriage. At the time of keeping such relationship, her never take care of the social norms and ethics. But when Benare gets pregnant, he breaks his all relationship with Miss Benare. Prof Damale puts an end of her all longing & desires, sexually exploited her and then refuses to take responsibility here Tendulkar shows the male's mentality and position in the patriarchal society and same time, the plight and victimized

woman's position in the same society. At the end of it, she says, "I offered my body on the altar of my worship. And my intellectual god took the offering – and went his way."

She shows that in society man is considered god and woman is the 'toy' with whom he can play game' anytime, anywhere and has right to break that toy as the toy does't have mind so, Tendulkar throws light on the psychological aspect of the woman. As the play within the play – a trial scene, throws light on the thinking of the patriarchal society in which a woman is exposed very badly and publicly. In the trial, Miss Benare's personal life is totally put in front of the society with mocking questions – answers, proofs, in which no-body pays-attention towards the mind, emotions, feelings of Miss Benare. It is shocked and very gloomy trial scene. Through out of the trial play, the verbal violence against Miss Benare, throws light to the position of the woman, who gives birth to the man, at last becomes a worthless, toy in the hand of him. Tendulkar portrays the male characters like, Sukhatme – a lawyer, The Kashikars, Ponshe, Karnik and Rokde. Each character is failure in their life, yet each is the member of the male-centered society, shows power on women and tries to central theme. For ex. Mr. Kashikar at every step of life, scolds Mrs. Kashikar. Both the women character, Mrs. Kashikar & Miss Benare are the Victim of the society, but different ways, both are of different thinking power, Miss Benare is of the nature while Mrs. Kashikar is not Mrs.

Kashikar herself insulted Miss Benare in the trial-play. As she says,

"Mrs. Kashikar :- Girl ! you mean 'woman' ! if you call her a girl – you'd better call me young Lady.

Sukhatme :- All right ! Let's call her a woman then. But, why isn't she married? Can you explain that?

Mrs. Kashikar :- Damn the explanation ! Anyone who really wants to can get married in a flash!

Sukhatme :- You mean that Miss Benare didn't want to –

Mrs Kashikar :- What else? That's what happens these days when you get everything without marrying. They just want comfort. They couldn't care less about responsibility! Let me tell you—in my time even if a girl was snub-nosed, shallow, hunchbacked, or anything whatever, she—could—still---get---married ! It's the sly new fashion of women earning that makes everything go wrong That's how promiscuity has spread throughout our society. Finished writing ? Go on. Ask me more.

Tendulkar show, how a male-centered society makes a woman's mind which is against of woman.

As Tandrima says, "The two female characters, Benare and Kashikar, are poles apart from each other in respect of their personality and view of life. Whereas Benare possesses an assertiveness. The authoritative nature Mrs. Kashikar lacks that assertiveness. The authoritative nature Mrs. Kashikar tries to flaunt is not an integral part of her character, rather a

sham. Her very nature to establish herself as a strong personality is blotted out by characters like Benare and Mr. Kashikar”

During the trial scene, Miss Benare is insulted a lot, by every character, everybody takes her responsible the sin committed by her, though she was not alone responsible for it, but Prof. Damale remains safe, only the woman has taken responsible for the breaks of the social norms and values and the patriarchal society also thinks that it is the duty of woman to act according to social tradition and maintain it. Miss Benare, by keeping sexual relationship, with Prof. Damale (a married person) without marrying him breaks the social ethics and values, not only this, she also remains pregnant. This is sin, whether to allow such a woman to live with her child without having the name of the father, the court-trial play has taken. At last, the court also becomes against her, and ordered her to kill her child in a womb. At last, Mr. Kashikar announced, “The Crimes you have committed are most terrible. There is no forgiveness for them. Your sin must be expiated.....Therefore this court hereby sentences that you shall live. But the child in your womb shall be destroyed.

The play ends with silencing women’s voice. The word ‘Silence’! used by Tendulkar very meaningfully, he shows, how the women’s voice, their desires, their longings, have to come an end, to be remain silence, woman has to live without uttering a single letter in the society, she can’t appeal against her injustice, she can’t demands justice in the

court also, because she knows the court is also full of male – centered mentality so, every time, the court will only in the process, never give the justice to the women. so, Tendulkar’s Play Silence ! The Court is in Session.

The last statement made by Miss Benare throws light on the condition of the women in the society, “Life is a poisonous snake that bites itself. Life is a betrayal. Life is a fraud. Life is a drug. Life is drudgery.....Life is a very dreadful thing....”

Another play by Vijay Tendulkar is ‘Kamla’ it is written in the naturalistic mode. Tendulkar throws light on the contemporary issues regarding the value system of a modern success oriented generation which is ready to sacrifice human ethics even in the name of the humanity. The Play centered around the journalist Jaising Jadhav, who once buys a woman from the flesh market and brings her at home. His wife, Sarita, is another woman character who is also an object of Jadhav.

Tendulkar portrays two woman characters very contrasting nature though both are the victim of the society, specially an object of Jadhav. Sarita is well – educated while Kamala is illiterate, but has the knowledge of human relationship. When Kamala comes home, Jadhav tries to show that he has brought her goodness, but the reality is very different, his lower mentality is reflected through his thoughts, when he says,

Jaising (to Sarita) : Did you hear?
She says, she’ll do some little work or the other. These downtrodden people are happy at

the slightest excuse. Toil and labour take getting used to Luxury doesn't [To Kamala] Go inside Kamala.

It shows that Jadhav, a journalist, who is the responsible citizen of the society, whose function is to help in the reforming of the society, has the downtrodden views. He is the member of male centered society who controls both the women, and use them for his own profit, Jadhav wants to take Kamala in the press conference, expose the reality that how even at this age, (women are sold at very low price lower than the ox's price) but he never thinks that what will be happen afterwards with Kamala.

Kamala, a lower-caste woman, also thinks herself as a slave, Jadhav is her master. At once she, says to sarita:

Memsahib, if you won't misunderstand, I'll tell you. The master bought you: he bought me, too. He spent a lot of money on the two of us. Didn't he? It isn't easy to earn money. A man has to labour like an ox to do it. So, memsahib, both of us must stay together like sisters. We'll keep the master happy...

Sarita, Jadhav's wife, doesn't like her husband's act of bringing Kamala at home, but she can't do anything, instead rebelling against him, she has to accept Kamala's presence in her home. Sarita provides physical enjoyment mental, social copanianship and all the comforts to her husband. But she does'nt have the right to do of her own will. As once she says..

Sunita :- Why? why can't men limp behind? why aren't women ever the masters? Why can't a woman at least ask to live her life the same way as a man? Why must only a man have the right to be a man? Does he have one extra sense? A woman can do everything a man can.

It is Kamala who awakens Sarita and make realizes that she is also a slave and Jadhav is her master. As Sarita says,

Sarita :- Why did I, you ask? I was asleep. I was unconscious even when I was awake. Kamala woke me up . With a shock. Kamala showed me everything. Because of her, I suddenly saw things clearly. I saw that the man I thought my partner was the master of a slave. I have no rights at all in this house. Because I'am a slave. Slaves don't have rights, do they, Kakasaheb? They must only slave away. Dance to their master's whim. Laugh, when he says, laugh. Cry, when he says, cry. When he says pick up th phone, they must pick it up. When he says, come to a party, they must go. When he says, lie on the bed— they

At last of the play, Kamala has sent to the women's home, Jadhav lost his job, Sarita's wakes up and lastly she desires her independence, as she says

Sarita :- I'll go on feeling it. But at present I'am going to lack all that up in a corner of my mind and forget about it. But a day will come, Kakasaheb, when I will stop being a slave. I'll no longer be an object to be used and thrown

away. I'll do what I wish, and no one will rule over me. That day has to come . And I'll pay whatever price I have to pay for it.

Tendulkar's Kamala throws light on institutionalized woman who considered herself as a slave of their own husband and also throws light on the bitter reality of the down-trodden women.

Conclusion :- Tendulkar's both the plays shows the hypocrisy, selfishness and self centered nature of man and how man destroys, exploits the woman for his own profit.

Through this female characters, Tendulkar throws light on the contemporary burning problems of women.

References :-

1) Tendulkar Vijay, Silence! The Court is

in Session, tran. Priya Adakar, Calcutta : Oxford University Press, 1978.

2) Ibid – P. 75

3) Tendulkar Vijay, Collected Plays in Translation New Delhi, Oxford University Press , 1992, P. 99

4) Guha, Tandrima “Vijay Tendulkar's Silence! The Court is in Session, A Socio – Linguistic Study” Ms Academic Vol. I, No-4 July 2011 <<http://www.msacademic.net>>2 Aug 2011

5) Ibid- P. 199

6) Ibid- P. 119

7) Ibid- P. 116

8) Ibid- P. 118

9) Ibid- P. 13

△△△

LET US HAVE BEAUTIFUL EVENING

Vijaya U. Patil

Assistant Professor,
Dept of Home Science,
Govt. Home Science College,
Hassan-573201, Karnataka.

Rukmini S

Assistant Professor,
Dept of Psychology,
Govt First grade college, VijayaNagar,
Bangaluru, Karnataka.

Aging is all pervasive and an inevitable phenomena. It can be defined as a biological, sociological, economical and chronological phenomenon. Age sixty usually considered the dividing line between middle and old age. However, it is recognized that chronological age is a poor criterion to use in making off the beginning of old age because there are such marked differences among individuals in the age at which aging actually begins. Then question arises when one should be called old, when they become grandparents, or when they begin to do less or different work or at the stage of retirement or just arbitrarily after the age of sixty.

As has been stressed repeatedly, people are never static. Instead, they constantly change. During the early part of the life the changes are evolutionary in that they lead to maturity of structure and functioning. In later part of life, by contrast, they are mainly involution, involving a regression to earlier stages. These changes are natural accompaniment of what is commonly known as 'Aging'. As a result of advancement in medical facilities, the life span of elderly people has been anticipated that this would increase at the rate of 3 percent per year till 2050. The

time will come when there will be maximum old aged people in Asia specifically in India. And such a huge population cannot be ignored.

We all clearly know Old age is neither a divine crisis nor an accidental event. It is just as the body undergoes developmental changes as in any other age in life span. But inevitable truth of old age is that this period includes decline in physical and psychological capabilities, which makes individual to depend upon others. Another big problem is that old age is often perceived as an age that bring with it own set of problems. We also associate several functional disabilities with old age but reality is that these disabilities hold true across all ages. Any person with functional disabilities tends to face difficulties and challenges especially if they do not get the adequate treatment or instructional training to overcome it. We must not generalize this statement to only older population. But we can list the common physical and psychological problems reported by aged people as anxiety disorders, aggression, depression, suicide, neglect, alcohol abuse, drug abuse, delirium, Alzheimer's disease, isolation, hearing impairment, weakening vision, fatigue, obesity, pain,

insomnia, bowel movement disorders, arthritis, hypertension, cancers, heart disease, diabetes, stroke, osteoporosis, widow/widower hood, gynecological problems, urinary problems, menstrual disorders, etc.

A generation gap is another issue to look into, which unconsciously does seep in to the old age. This gap is what makes things ugly for the old age. Elderly will become more rigid about their values, stern about their approach and more adamant about accepting changes.

Thus in sum up we can say in many aspects aging is almost, opposite to growing though it requires as much attention as growing. It is uncertain when & how aging takes place; generally speaking aging starts when a man retires from active life. Aging is sum of all the changes that occur in a person with the passage of time and leads to functional impairment. Whatever it may be, aging symbolizes decay in mind, body and senses. If it is not handled properly, it may cause unwanted or undesired biological, psychological, social and emotional problems.

Each and every individual has his or her own way of making things look beautiful. Some focus on good hair, good style, good make up etc, some focus on a good vehicle, good life style, good house etc. Whatever they focus on, the crux of the matter is that they look for something beautiful. Then why not a beautiful old age ?

So what one can do to have a beautiful evening after an active day is a

big question? This needs answer in step by step starting from the young adulthood. First and foremost task one can do is plan for their future, like keep track of one's money, if someone else is helping to manage their bank accounts and investments, stay informed. Know what medical conditions they have and keep an eye on health. By staying healthy, fit, and engaged with life, older people can contribute to society and maintain their self esteem. From about the age of 30, physical and mental abilities inevitably begin to decline. Rowe and Kahn suggest 3 actions that positively influence the aging process and enhance quality of life in later years:

*Maintain High Cognitive and Physical Function.

* Avoid Disease and Disability

* Stay Involved With Life and Living.

A healthy diet with low fat & high fiber, including lots of vegetables, fruits and whole grains is however a good practice to keep oneself fit from the beginning. Being active everyday at their own level of comfort, exercise and walking, avoiding bad habits like alcohol, smoking etc will definitely help in long run. Taking care of one's own emotional health is also very important. Keep in touch with relatives & friends, maintaining good social life, keeping mind active by reading books , doing crossword puzzles, joining community activities, Positive attitude towards life, focusing on good things in life, enjoying every small moments of life, being happy with what you have are some very

small but important tips to keep on going.

Spiritual inclination that is about finding meaning in one's self and connecting one's self to the universal being, as said in last 8th stage of Erickson's theory as my kind & mankind, can definitely help. This universal being can be anything: God, nature, collective unconscious or archetypal spirits.

Beautiful old age is the way of life we live. It is about how we view life and how the elderly adjust to the changing patterns of the society. So plan for the things to do which we can't get chance to do in young age with many responsibilities, often we lead a family and are responsible towards its existence, it is the time that matters always and thus we never get the time to enjoy other things. As we grow old and retire from regular service we get the chance to enjoy other passions and follow other hobbies which we wanted to always. If we have not done it in the youth, then definitely old age is the best time to do it.

Thus to have a beautiful evening means finding a balance between acceptance of what is inevitable in life and doing what we can do to remain vital and healthy as long as possible.

References:

- 1 Anuradha Sharma (2011), Successful Aging and Mental Health, Psyinsight,2;4;page no23
- 2 Hurlock E.B. (1981), Developmental Psychology, 5th Edition, Tata McGraw-Hill, New Delhi 389-450.
- 3 Mathur S.S.(2007), Social Psychology, 3rd Edition, Vinod Pustak Mandir,Agra-2.432-500
- 4 Morgan Clifford T.(1978), A brief Introduction To Psychology,2nd Edition, Tata McGraw-Hill, New Delhi,405-429.
- 5 Papalia Diane E.et al,(2007), Human Development,9th Edition, Tata McGraw-Hill, New Delhi, 683-706.
- 6 Prakash Indira Jai,(2007), Maintenance and welfare of parents and senior citizens bill 2007: some reflections, Help age India- Research & Development Journal , 13;3;page no 5
- 7 Sharma Ram Nath, Chandra s.S. (2003), General Psychology, Vol-II, Atlantic Publishers & Distributors, New Delhi. 477-500.

SCENARIO OF FRUITS AND VEGETABLES IN INDIA

Dr. S.B.Shete

Assist. Professor (Dept of Economics)
G.A.College of Commerce, Sangli

---

1. INTRODCUTION

India is the fruit and vegetable basket of the world. India being a home of wide variety of fruits and vegetables holds a unique position in production figures among other countries. Over 90% of India's exports in fresh products go to west Asia and East European markets. However, it needs to augment its food and processing industry at a mega scale, according to an agriculture consultant. The covered area under the fresh fruits in India was 5510000 Ha with the production of 58740000 MT in 2005-06. The major fruits grown in India are Mangos, Grapes, Apple, Apricots, Orange, Banana Fresh, Avocados, Guava, Litchi, Papaya, Sapota and Water Melons. This is due to its potential in different agro climatic zones India's Export of Fresh Fruits has increased from Rs. 225.67 Crores (USD Million 50.98) in 2005-06 to 256.43 Crores (USD Million 56.88) in 2006-07. The Major countries which import Fresh fruits from India are U.K, Netherlands, U.A.E, Russia, Bahrain, Qatar, Kuwait, Saudi Arabia, Bangladesh, and Nepal. Total vegetable production in India before independence was 15 million mt and since Independence for decades the growth rate was stabilized around 0.5%. The impetus on vegetable research and policy intervention to promote vegetable crops witnessed a sudden spurt in growth rate of 2.5%, a hike of five times during the last

decade. Major vegetables grown in India are Potato, Onion, Tomato, Cauliflower, Cabbage, Bean, Egg Plants, Cucumber and Garkin, Frozen Peas, Garlic and okra. India's exports of Fresh Fruit and Vegetable has increased from Rs. 1658.72 Crores (USD Million 374.68) in 2005-06 to Rs. 2411.66 Crores (USD Million 534.97) in 2006-07. India ranks fifth in the world in cropped area under cultivation and production of potatoes. India produces 41% of world's mangoes, 23%bananas, 24% cashew nuts, 36 % green peas and 10% onion The total export value of the main exporting fruit crop from India is mango. Exports of mangoes, grapes, mushrooms have started going to the United Kingdom, Middle East, Singapore and Hong Kong and among vegetable, onion occupies first position. Potatoes and green vegetables like okra, bitter gourd, green chilies have good export potential. India is 2nd largest onion growing country in the world. Indian onions are famous worldwide for their pungency. The Gulf countries are the main importers of the onion bulb, and neighboring Pakistan and China are India's main competitors in the global market. India's Export of Onion has increased from Rs. 708.15 Crores (USD Million 159.96) in 2005-06 to Rs. 1163.30 Crores (USD Million 258.05) in 2006-07. Bangladesh, Malaysia, Sri Lanka, U.A.E, Pakistan and Nepal are the Major market of Indian Onion. Mango, called the king

of fruits in India, accounts for 40 percent of the national fruit production of 22.168 million tones a year. It occupies 42 percent of the country's 24.87 million hectares land under fruit cultivation. India exported 79,060.88 MT of fresh mangoes with the value of Rs. 141.93 Crores (USD Million 31.48) in 2006-07. India is estimated to account for about 60 percent (9.5 million tones) of the world's mango production of 15.7 million tones. The major production areas in the country are in the States of Andhra Pradesh, Uttar Pradesh, Karnataka, Bihar, Gujarat and Maharashtra.

2. OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To study the present scenario of Fruits and vegetables in India
2. To study the Fruits and Vegetables supply chain in India.
3. To study the challenges faced for cultivation and marketing of fruits and vegetables in India.

3. METHODOLOGY

The present study has been descriptive; the data for this study were obtained from secondary sources. The secondary data has been collected from various references which already existed in published form; part of the paper is based on literature review the method comprising of collecting all the available papers relating to the theme and selecting relevant papers/books for the review purpose. Selection of the paper is done on the basis of their relevance and contribution to the body of knowledge. The author has made an attempt to do primary reading of the selected papers

which will constitute the core of this review study.

4. PRESENT SCENARIO OF FRUITS IN INDIA

India is largest producers of vegetables and fruits in the world, is known as fruit basket of world. India is 3rd largest producer of fruits in the world(next to Brazil and USA).The major fruits grown in India are Mangos, Grapes, Apple, Apricots, orange, Banana, fresh Avocados, Guava, lich, Papaya, Supota and water mealon. The fruits production in India recorded growth rate of 3.9% whereas, fruits processing sectors has grown about 20% per annum. The growth rate have been extensively higher for frozen fruits and vegetables (121%) and dehydrate fruits are 24%. There exist over 4000 fruits processing units in India with an aggregate capacity more than 12 lakh million tone.

Fruits and vegetables are processed into variety of products. Such as juice and concentration pulps canned and dehydrated products, Jams and Jellies, Pickles and chanteys etc. The extent of processing of fruits and vegetables in simplest form like pickling and sun drying has been practiced in the country from very ancient times almost every home. The major production area under fruit cultivation are the state of Maharashtra, Tamilnadu, Karanataka, Gujarat, Andra Pradesh, Bihar, Madya Pradesh, Uttar Pradesh, Kerala, West Bengal, Jammu Kashmir, Asam and Orisa. Among fruits and vegetables production India ranks 1st in production of Banana (27.85%) papayas (35.31%), Mangos including

mango teens and Guavas (39.04%). India is 5th position in the production of pineapple and 6th in orange. Of the total fruit processed in the country about 45% is contributed by mango-based products and 15% by pineapple-based products. The Indian mango is special products came in various shapes, sizes and colors with wide variety of flavor and aroma. The country has exported 55.41% thousand million tone of fresh mangos to the world, worth Rs 264.76 crores during the year 2012-13. Indian grapes came in varied characteristics namely colored, seeded, unseeded, large and small berries. In India more than 20 varieties are under cultivation and area covers of 1167 hectares. The country exported 172.6 thousand million tone grapes to the world for worth Rs. 1258.64 crores during the year 2012-13.

5. PRESENT SCENARIO OF VEGETABLES IN INDIA

The vegetable growing sectors comprises the production of trade in fresh and refrigerated vegetables varieties of under ground (roots, tubers) and above ground parts of herbaceous plants (fruits, stems and leaves etc.). India grows the largest no of vegetables from temperate to humid tropics and from sea level to snow line vegetables are excellent source of vitamins A and C. They also supply minerals such as calcium and iron proteins carbohydrates. Vegetables are giving very high yields and very high economic returns to the grower's vegetables. Major vegetables grown India are Potato, Onion, Tomato, Cauliflower, Cabbage, Bean, Cucumber, Frozen peas, Garlic and Okra.

The major green area under producing fresh vegetables are West Bengal, Uttar Pradesh, Bihar, Andhra Pradesh Madhya Pradesh, Gujarat, Orissa, Tamilnadu, Maharashtra, Karnataka, Haryana and Chhatisgarh. As whole vegetable product in the world tomato is dominated product its share is around 15% in the total production. Potato is second most important vegetable in the world. Brinjal is 3rd position, Cabbage crop 4th cauliflower is 5th position. India is second largest onion growing country in the world. Indian onion is famous for their pungency and available around the year. Maharashtra ranks 1st in onion production with share of 32.20%. The country exported 1.64 million tones of onion to world for the worth of Rs. 1929.29 crores during the year 2012-13. India occupies 1st place in cauliflower and Brinjal production 2nd in the world. There are under vegetable production was 8989.50 thousand hectares with a production of 156.33 million tone in the year 2011-12. In India is also prominent exporter of fresh vegetable in the world. The country has exported 651.04 thousand million tone fresh vegetable other than onion to the world for worth Rs. 1334.17 crores during the year 2012-13.

6. FRUITS AND VEGETABLE SUPPLY CHAIN IN INDIA

1. Producers:

Most farmers or producers, perform one or more marketing functions. They sell the surplus either in the village or in the market. Some farmers, especially the large ones, assemble the produce of

small farmers, transport it to the nearby market, sell it here and make a profit.

2. Middlemen:

Middlemen are those individuals or business concerns which specialize in performing the various marketing functions and rendering such services as are involved in the marketing of goods.

- Village commission agent
- Market commission agent
- Wholesalers

I. Village commission agent

These are agent who directly purchases from farmers, these agents are appointed by marketing commission agent to purchase on their behalf.

II. Marketing commission agent

These agent are appointed by government to do purchasing, this is because to ensure that fair price in market prevails

III. Wholesalers:

In India government have prohibited wholesalers to directly purchase goods from farmer. They can purchase good from market commission agent. Whole selling is the one that covers activities of all individuals or businessmen, which sell to or negotiate sales with customers, who buy for resale or industrial use. His position is that of an intermediary between manufacturer and retailer. Wholesalers are classified as:

a) Local wholesalers

Local Wholesalers deliver their purchases to local retailer.

b) Provincial wholesalers

Provisional Wholesalers some time called as distributor selling to the

retailers of a particular district or a state.

c) National wholesalers

National Wholesaler located at a strategic place and distribute goods all over the country.

d) Sub Wholesaler

Sub Wholesaler are smaller wholesalers who purchase from bigger and larger wholesaler, generally concentrated in smaller markets.

e) Retailers:

He is the last link in chain of middleman, who sells directly to consumer. He takes title to goods, sells and sets up business usually amidst the consumer's groups. He buys his requirement usually from the wholesalers. Retailers in producing areas may have direct contact with producers and buys goods from them for resale.

7. CHALLENGES FACED FOR CULTIVATION AND MARKETING OF FRUITS AND VEGETABLES IN INDIA.

1. Unorganized Retailers

At present the unorganized retailers are linked with farmers through wholesalers or commission agents. Sometimes there would be more than one commission agent and wholesaler for the same produce to reach the retailer. The commission agents and wholesalers redundant supply chain practices make unorganized further inefficient.

2. Quality Degradation

The very nature of F&V is perishable. With more number of intermediaries, the number of times the produce loaded and unloaded increases. This leads to wastages. These

intermediaries are not following any scientific handling and packaging practices. This makes the quality of produce sold by unorganized retailers inferior.

3. Poor infrastructural facilities

The infrastructural facilities at the disposal of unorganized retailer is almost nil, but for a few redundant shelves. The unorganized retailers have neither their own transport facility nor any other beak end enabling technology. In India close to 30% of F&V grown gets wasted annually due to gaps in cold chain facilities and poor transport infrastructure.

4. High Cost

The cost of distribution is more with unorganized retailers. The cost of distribution is far less with organized retailers. This difference in cost of distribution is mainly due to the way in which supply chain is used and the number of intermediaries. The present supply channel scenario is as diversified as number and type of retailers. The organized retailers are trying to set their feet on the retail map of metros and a few big cities.

5. Other Factors

Major constraints in Production and marketing of Fresh F&V are non-availability of Quality seeds, inadequate irrigation facilities, inefficiency in pest management, credit availability constraint, high cost of production, lack of timely information, huge post harvest losses, lack of roads, cold storage, inadequate space, poor market network and high transportation cost.

8. CONCLUSION

India produces a large number of fruits and vegetables. The majority of them have medicinal value. Production of fruits and vegetables should be increased with priority on the basis of nutritional and medicinal values. The demand of fresh fruits and vegetables has been increasing year by year. Producers should objectively evaluate their own abilities, constrains and knowledge relative to growing fruits and vegetables. Fruits and vegetables production can help increase produces incomes but only with a very high level of management and fairly high degree of risk. Improvements in market infrastructure such as storage facilities, cold storage, better Packaging and weighing facilities, better road links etc., would also helpful in improving the marketing efficiency.

9. REFERENCES

1. Sruthijith K K & Chaitali Chakravarty, “ New future for fruits and Vegetables” , ET Bureau Feb 13, 2010
2. Ayieko M W, Tschirley D L and Mathenge M W (2003), “Fresh fruit and Vegetable Consumption patterns and supply chain systems in Urban Kenya: Implications for policy and Investments Priorities” Working Paper 16, Tegemeo Institute of Agricultural Policy and development, Egerton University
3. Mittal S (2007),”can Horticultural be a Success story for India” working paper 197, ICRIER.
4. Prabhakar Mane ,2007 “ A Study of Marketing of vegetables production in Shirol Taluka “ Ph.d. Thesis Shivaji University, Kolhapur.
5. www.google.com

△△△

BEATING CANCER THROUGH NUTRITION

Ms. Garima Tyagi

Head (Home Science), N.A.G. (P.G.) College,
Amroha (U.P.)-244221

INTRODUCTION

Cancer is an abnormal growth of cells (usually derived from a single cell). **Cancer** (medical term: malignant neoplasm) is a class of diseases in which a group of cells display uncontrolled growth (division beyond the normal limits), invasion (intrusion on and destruction of adjacent tissues), and sometimes metastasis (spread to other locations in the body via lymph or blood). These three malignant properties of cancers differentiate them from tumors, which are self-limited, and do not invade or metastasize. Most cancers form a tumor but some, like leukemia, do not. The branch of medicine concerned with the study, diagnosis, treatment, and prevention of cancer is oncology. Present paper deals with different aspects of cancer development, risk factors, signs, symptoms & treatment of cancer followed by food guidelines.

CANCER DEVELOPMENT

Cancerous cells develop from healthy cells in a complex process called malignant transformation. This process is completed in following three stages-

Initiation → Promotion → Spread

(1) INITIATION: The first step in cancer development is initiation, in which a change in the cell's genetic material primes the cell to become cancerous. The change in the cell's genetic material may

occur spontaneously or be brought on by an agent that causes cancer (a carcinogen). Carcinogens include many chemicals, tobacco, viruses, radiation, and sunlight. However, not all cells are equally susceptible to carcinogens. A genetic flaw in a cell may make it more susceptible. Even chronic physical irritation may make a cell more susceptible to carcinogens.

(2) PROMOTION: The second in the development of cancer is promotion. Agents that cause promotion (promoters) may be substances in the environment or even some drugs such as barbiturates. Unlike carcinogens, promoters do not cause cancer by themselves. Instead, promoters allow a cell that has undergone initiation to become cancerous. Promotion has no effect on cells that have not undergone initiation. Some carcinogens are sufficiently powerful to be able to cause cancer without the need for promotion. For example, ionizing radiation (which is used in x-rays and is produced in nuclear power plants and atomic bomb explosions) can cause various cancers, particularly sarcomas, leukemia, thyroid cancer, and breast cancer.

(3) SPREAD: Cancer can grow directly into surrounding tissue or spread to tissues or organs, nearby or distant. Cancer can spread through the lymphatic system. This type of spread is typical of carcinomas.

For example, breast cancer usually spreads first to the nearby lymph nodes, and only later does it spread to distant sites. Cancer can also spread via the bloodstream. This type of spread is typical of sarcomas.

RISK FACTORS

- Vast majority of cancer risk factors are environmental Factors
- Lifestyle-related factors
- Family History and Genetic Factors
- Age factor
- Alcohol consumption, smoking
- Diet – under nutrition and obesity
- Drugs and medical treatments
- Infections & inflammatory Disorders

TELL-TALE SIGNS OF CANCER

- A lump or thickening in the breast or testicles
- A change in a wart or mole
- A skin sore or a persistent sore throat that doesn't heal
- A change in bowel or bladder habits
- A persistent cough or coughing blood
- Constant indigestion or trouble swallowing
- Unusual bleeding or vaginal discharge & Chronic fatigue

SYMPTOMS OF CANCER IN DIFFERENT ORGANS

ORGANS	SYMPTOMS
Bladder cancer	Blood in the urine, pain or burning upon urination; frequent urination; or cloudy urine
Bone cancer	Pain in the bone or swelling around the affected site; fractures in bones; weakness, fatigue; weight loss; repeated infections; nausea,

	vomiting, constipation, problems with urination; weakness or numbness in the legs; bumps and bruises that persist
Colorectal cancer	Rectal bleeding (red blood in stools or black stools); abdominal cramps; constipation alternating with diarrhea; weight loss; loss of appetite; weakness; pallid complexion
Kidney cancer	Blood in urine; dull ache or pain in the back or side; lump in kidney area, sometimes accompanied by high blood pressure or abnormality in red blood cell count
Leukemia	Weakness, paleness; fever and flu-like symptoms; bruising and prolonged bleeding; enlarged lymph nodes, spleen, liver; pain in bones and joints; frequent infections; weight loss; night sweats
Lung cancer	Wheezing, persistent cough for months; blood-streaked sputum; persistent ache in chest; congestion in lungs; enlarged lymph nodes in the neck
Melanoma	Change in mole or other bump on the skin, including bleeding or change in size, shape, color, or texture
Non-Hodgkin's lymphoma	Painless swelling in the lymph nodes in the neck, underarm, or groin; persistent fever; feeling of fatigue; unexplained weight loss; itchy skin and rashes; small lumps in skin; bone pain; swelling in the abdomen; liver or spleen enlargement
Oral cancer	A lump in the mouth, ulceration of the lip, tongue or inside of the mouth that does not heal within a couple of weeks; dentures that no longer fit well; oral pain, bleeding, foul breath, loose teeth, and changes in speech
Ovarian cancer	Abdominal swelling; in rare cases, abnormal vaginal bleeding; digestive discomfort

Pancreatic cancer	Upper abdominal pain and unexplained weight loss; pain near the center of the back; intolerance of fatty foods; yellowing of the skin; abdominal masses; enlargement of liver and spleen
Prostate cancer	Urination difficulties due to blockage of the urethra; bladder retains urine, creating frequent feelings of urgency to urinate, especially at night; bladder not emptying completely; burning or painful urination; bloody urine; tenderness over the bladder; and dull ache in the pelvis or back
Stomach cancer	Indigestion or heartburn; discomfort or pain in the abdomen; nausea and vomiting; diarrhea or constipation; bloating after meals; loss of appetite; weakness and fatigue; bleeding - vomiting blood or blood in the stool
Uterine cancer	Abnormal vaginal bleeding, a watery bloody discharge in postmenopausal women; a painful urination; pain during intercourse; pain in pelvic area

EARLY DETECTION/SCREENING OF CANCER

Cancer screening is an attempt to detect unsuspected cancers in an asymptomatic population. Screening may identify early cases of cancer that might never have become clinically apparent. If signs of cancer are detected, more definitive and invasive follow up tests are performed to confirm the diagnosis:

- **Physical Exams-** Examination of the entire body, lymph node bearing areas, and abdomen is checked to detect enlargement of any organs, exam of the pelvic

area in women, including PAP smear, digital rectal exam.

- **Lab Tests-** If cancer is present blood tests can show any effects of the disease on the body; FOBT (fecal occult blood test), urinalysis, CBC (complete blood count).
- **Biopsy-** The doctor removes a sample of tissue from the abnormal area or may remove the whole area. A pathologist will examine the tissue to see whether cancer cells are present or not.
- **Medical tests-** X-rays, CT scans and Endoscopy.

STRATEGIES FOR CANCER PREVENTION

- Stop using tobacco and alcoholic beverages.
- Maintain a reasonable weight.
- Increase physical activity.
- Eat 5-9 fruits and vegetables daily.
- Reduce intake of foods and drinks that promote weight gain, namely energy-dense foods and sugary drinks.
- Eating mostly foods of plant origin.
- Increase fiber and reduce fat.
- Reduced meat consumption is associated with decreased risk of colon cancer and reports that consumption of coffee is associated with a reduced risk of liver cancer.
- Limit exposure to the sun.
- Prophylactic vaccines have been developed to prevent infection by oncogenic infectious agents such as viruses, and therapeutic

vaccines are in development to stimulate an immune response against cancer.

CANCER TREATMENT

- Anti metabolites- ARA-A, ARA-C, 5-FU, 6-mercaptopurine, thioguanine, methotrexate
- Alkylating agents- Bleomycin, busulphan, adriamycin, cisplatin, cyclophosphamide, hydroxyurea, chlorambucil
- Microtubule inhibitors- Vincristine, vinblastine, paclitaxel
- Nutrient depletion- L-asparaginase
- Radiotherapy- Comes in many modes & Can be used as adjuvant or neoadjuvant.
- Hormonal therapy- Tamoxifen present in people with receptor positive cancers
- Surgery of particular area.
- Emotional impact- Counseling can provide emotional support to cancer patients and help them better understand their illness. Different types of counseling include individual, group, family, peer counseling, bereavement, patient-to-patient, and sexuality.
- Chemotherapy.

CANCER SKIRMISHING FOODS

- Cruciferous vegetables - broccoli, cauliflower, kale, Brussels sprouts, and cabbage contain two antioxidants, lutein and zeaxanthin that may help decrease prostate and other cancers.
- Broccoli, cabbage, and cauliflower have a chemical component called

indole-3-carbinol that can combat breast cancer by converting a cancer-promoting estrogen into a more protective variety.

- Broccoli, especially sprouts, also have the phytochemical sulforaphane, a product of glucoraphanin- believed to aid in preventing some types of cancer, like colon and rectal cancer. Sulforaphane induces the production of certain enzymes that can deactivate free radicals and carcinogens.
- Carrots contain a lot of beta carotene, which may help reduce a wide range of cancers including lung, mouth, throat, stomach, intestine, bladder, prostate and breast etc.
- Chili peppers and jalapenos contain a chemical, capsaicin, which may neutralize certain cancer-causing substances (nitrosamines) and may help prevent cancers such as stomach cancer.
- Figs apparently have a derivative of benzaldehyde. Fig juice is also a potent bacteria killer in test-tube studies
- Flax contains lignans – antioxidant effect. Flax is also high in omega-3 fatty acids, which are thought to protect against colon cancer and heart disease.
- Budwig diet- Flax oil and Cottage cheese
- Garlic has immune-enhancing allium compounds (diallyl sulfides) that appear to increase the activity

of immune cells that fight cancer and indirectly help break down cancer causing substances.

- Grapefruits, like oranges and other citrus fruits, contain monoterpenes, believed to help prevent cancer by sweeping carcinogens out of the body. They also contain vitamin C, beta-carotene, and folic acid. Bioflavonoids present in grapes is powerful antioxidants that work as cancer preventives.
- Mushrooms also contain thioprolin which stimulate the production of interferon in the body.
- Avocados are rich in glutathione, a powerful antioxidant that attacks free radicals in the body by blocking intestinal absorption of certain fats. They supply even more potassium than bananas, strong source of beta-carotene.
- Grapes are also a rich source of resveratrol, which inhibits the enzymes that can stimulate cancer-cell growth and suppress immune response. They also contain ellagic acid, a compound that blocks enzymes that are necessary for cancer cells - this appears to help slow the growth of tumors.
- Kale has indoles, nitrogen compounds which may help stop the conversion of certain lesions to cancerous cells in estrogen-sensitive tissues. Block cancer-causing substances from reaching their targets.
- Licorice root has a chemical, glycyrrhizin that blocks a

component of testosterone and therefore may help prevent the growth of prostate cancer. However, excessive amounts can lead to elevated blood pressure.

- There are a number of mushrooms that appear to help the body fight cancer and build the immune system. They also have a protein called lectin, which attacks cancerous cells and prevents them from multiplying.
- Nuts contain the antioxidants quercetin and campferol that may suppress the growth of cancers. Brazil nut contains 80 micrograms of selenium, which is important for those with prostate cancer.
- Oranges and lemons contain Iimonene which stimulates cancer-killing immune cells (lymphocytes, e.g.) that may also break down cancer-causing substances.
- Papayas have vitamin C that works as an antioxidant and may also reduce absorption of cancer-causing nitrosamines from the soil or processed foods. Papaya contains folacin (also known as folic acid), which has been shown to minimize cervical dysplasia and certain cancers.
- Raspberries contain many vitamins, minerals, plant compounds and antioxidants known as anthocyanins that may protect against cancer.
- Red wine, even without alcohol, has polyphenols that may protect

against various types of cancer. Polyphenols are potent antioxidants, compounds that help neutralize disease-causing free radicals.

- Rosemary may help increase the activity of detoxification enzymes.
- Seaweed and other sea vegetables contain beta-carotene, protein, vitamin B12, fiber, and chlorophyll, as well as chlorophyllones - important fatty acids that may help in the fight against breast cancer.
- Tomatoes contain lycopene, an antioxidant that attacks roaming oxygen molecules, known as free radicals, that are suspected of triggering cancer.
- Soy products like tofu contain several types of phytoestrogens - weak, nonsteroidal estrogens that could help prevent both breast and prostate cancer by blocking and suppressing cancerous changes. Research has shown that genistein is the most potent inhibitor of cancerous cells.
- Precautions to consider when adding soy to your diet. Eating upto 4 or 5 ounces of tofu or other soy a day is probably ok, but loading up on soy could cause hormone imbalances that stimulate cancer growth.
- Sweet potatoes contain many anticancer properties, including beta-carotene, which may protect DNA in the cell nucleus from

cancer-causing chemicals outside the nuclear membrane.

- Teas: Green Tea and Black tea contain certain antioxidants known as polyphenols (catechins) which appear to prevent cancer cells from dividing. Green tea is best, followed by our more common black tea (herbal teas do not show this benefit).
- Tapioca is derived from the cassava plant. It is one of the many plants that manufactures cyanide by producing a chemical called linamarine which releases hydrogen cyanide when it is broken down by the linamarase enzyme.
- Tumeric (curcuma longa), a member of the ginger family, is believed to have medicinal properties because it inhibits production of the inflammation-related enzyme cyclo-oxygenase 2 (COX-2), levels of which are abnormally high in certain inflammatory diseases and cancers, especially bowel and colon cancer.

DIET IN CHEMOTHERAPY

- Get the better of your poor appetite
- Get a little bit of exercise before your meals if you can – take a walk.
- A bit of variety helps – try new foods and recipes, eat in a different location.

- A bit of distraction helps too – eat with friends, watch a show on TV when eating alone.
- Nausea can be controlled – don't wait to throw up
- Eat less, but more often
- Don't compromise on the calories in diet
- Need all the dietary proteins.
- Make sure that food is well cooked and heated.
- Ensure cleanliness to prevent infections
- Hands wash before cooking and eating.
- Make sure that utensils and knives are cleaned before cooking.
- Keep raw food away from cooked food.
- Refrigerate food whenever possible; don't keep it lying out in the open.
- Try to eat protein at each meal. Protein-rich foods such as lean meats, low fat dairy, beans, legumes, eggs, and nuts are important.
- Fruits and vegetables, high in antioxidants, will help your immune system. 5 servings of fruits or vegetables per day are recommended. Remember, the more colorful the fruit or vegetable, the better it is for you.
- Whole grain foods such as breads, cereals, rice, and pasta are also important. These foods are rich in carbohydrates and provide energy for the body. Aim for at least 6 servings of grain foods.
- Properly hydrate with at least 8 cups of water to flush the drugs through the body. Since nausea is often an issue for cancer patients, try to eat whatever is appealing to you. If you are nauseous, aim for light carbohydrate-rich foods and eat more frequently.
- Talk to doctor about nutrition and any dietary restrictions. If white blood counts are low, then limiting fresh fruits and vegetables and practicing good food safety is warranted.

CONCLUSION

In the developed world, one in three people will develop cancer during their lifetimes. If all cancer patients survived and cancer occurred randomly, the lifetime odds of developing a second primary cancer would be one in nine. The increased risk is believed to be primarily due to the same risk factors that produced the first cancer, such as the person's genetic profile, alcohol and tobacco use, obesity, and environmental exposures, and partly due, to the treatment for the first cancer, which typically includes mutagenic chemotherapeutic drugs or radiation. Cancer survivors may also be more likely to comply with recommended screening and diet therapy and thus may be more likely than average to detect cancers.

REFERENCES

- **Sumati R. Mudambi & M.V. Rajagopal (2012).** Fundamentals of Foods, Nutrition, & Diet Therapy, Sixth Revised Addition,

New Age International Publishers,
New Delhi, 321-324.

- **Corinne H. Robinson et al. (1986).** Normal & Therapeutic Nutrition, Seventeenth Edition, Macmillan Publishing Company, New York, 496-503.
- **G. Bersani & W. Carl (1983).** Oral Care for Cancer Patients, Am. J. Nurs., 83:533-6.
- **Mortality for Leading Causes of Death, U.S. (1984),** A Cancer Journal for Clinicians, 34:8, January-February.
- **G. B. Gori (1979),** Dietary & Nutritional Implication in the Multifactorial Etiology of Certain Prevalent Human Cancer, 43:2151-61.

△△△

Social Problem of Early Marriage

Ms. Manjusha Kharole
Rukhmini Tai Arts & Comm.
Women's College, Amalner.

Adolescence is a period of transition between childhood and adulthood. A teenager has to go through a turbulent time. World Health Organization (WHO) had defined adolescence as the period between ten and nineteen years. .

Adolescence period for the girls poses a great threat to her physical and psychological well being. The difficulties faced in this period have long lasting effects on their mental and physical health and in their personal and social adjustment in later life.

It is in this context that the present study was undertaken with the following specific objectives:

1. To study the developmental problem of early marriage faced by the adolescent girls as reflected in autobiographies, biographies and memoirs written by Indian women.
2. To find out the reasons behind the problem of early marriage as reflected in the autobiographies, biographies and memoirs written by Indian women.
3. To study the needs of the adolescent girls regarding early marriage as reflected in the autobiographies, biographies and memoirs written by Indian women.
4. To study the attitudes of the related adults towards the problem of early marriage of the adolescent girls

as reflected in the autobiographies, biographies and memoirs written by Indian women.

Methodology :

For the purpose of the present study autobiographies, biographies, and memoirs of Indian women were studied.

1.1 The Problem of Early Marriage :

The Legal age of marriage, in India for girls is 18 years and for boys 21 years. Yet it is a common practice to marry girls before they reach the legal age of marriage. In rural India, almost 56 percent of girls are married before they are 18.¹ The practice is also common in urban area. The prevalence among urban girls is 29 percent.² It is said that women in vedic India could choose not to marry. It was in Aryan period (after 300 BC) the child marriage became norm.³ Manu has also permitted child marriage of girls. "A man aged thirty years shall marry a maiden of twelve. Who pleases him or a man of twenty four a girl eight years of age. If the performance of his duties would (otherwise) be impeded, (he must marry) sooner."⁴ What prevailed in ancient and medieval India, still prevails in modern India. It is an age old custom in India, to marry off the girl before she attains puberty. Smt. Kashibai Kanitkar was married at the age of ten :

दहावे वर्षे सुरु झाल्याबरोबर काशीताईचे लग्न झाले.⁵

This reads- As soon as Kashibai reached tenth year, she was married.

Child marriage practice has no limits of caste and class. Adolescent girls anywhere in India, to whatever class or caste they may belong have to face the detrimental practice. Smt. Kashibai Kanitkar was a Brahmin whereas Baby Kamble belonged to lower cast. She describes child marriage in her Autobiography-

सात, आठ, नऊ, दहा वर्षाच्या लहान पोरी सून म्हणून घरी आणायच्या.⁶

Which means- seven, eight, nine, ten year old girls were brought home as daughter- in- laws.

In northern India it is common to engage the girl in infancy or childhood and marry them when they are adolescents. Amrita Pritam tells how she was engaged in pre-school years-

चार वर्षाची असतांना झालेला साखरपूजा व सोळा सतरा वर्षाची असताना त्याचे विवाहात झालेले रूपान्तर ही पहिली घटना.⁷

This says- Engagement at the age of four which turned into marriage at the age of seventeen was the first incidence.

Child marriage restraint Act, 1929 has no impact, whatsoever. These marriages do occur in every part of India. Madhvi Desai, who belongs to Mahashtra, the Western part of India says about her marriage:

लग्न सोळाव्या वर्षी झाले म्हणुन एका मुलीची आई झाले.⁸

It translates as- I became the mother of a girl because I was married at the age of sixteen.

Child Marriage Restraint Act-1929 was amended in 1978 and then in

1984. Yet it has failed to have any positive impact in stopping the child marriages from taking place. The custom is harmful to the well being of the adolescent girls.

1.2 Reasons

The reasons behind the social problem of child marriage are studied as reflected in autobiographies, biographies and memoirs of Indian women.

Social customs and traditions play a significant role behind any social issue. Since our scriptures, for example, *Manu Samriti* has sanctioned child marriage; it has prevailed long enough in India. Besides social customs there are other factors which result in early marriage of the adolescent girls. Since adolescent girls, after reaching puberty, attract male attention in a joint family system. These large families provide ample opportunities for sexual abuse and rape of the young, attractive innocent adolescent girls in the family. To avoid this, parents tend to marry their girls early. "A child widows story," sister reason with the same she says:

Whatever the historical origin, the survival of the custom, sister believed, was due to the desire to protect young girls in the big mixed households of the typical joint family. The danger that an unmarried girl might be seduced by one of her male relatives arose.⁹

Attainment of puberty is closely linked to the age of marriage. Since average age of getting first menarche is somewhere between ten to fourteen years for Indian girls. It was a general belief that the girls should be married

before they attain puberty, sister again argues in her biography:

“In those days,” sister told me”, there was practically no chance for girl in a Brahmin family to get a husband when once she had attained her age.” The girl would be considered quite old if they did not get them married before their periods. It would then be very difficult for the family to get her married. It would also become a very expensive affair after that, as the other party will increase its demand for dowry, seeing that the girl has passed her age of puberty. Sister continues her discussion further-

There was basically no chance for a girl in a Brahmin family to get a husband when once she had attained her age. The parents of boys, who were in such a hurry, would make the most exorbitant demands.¹⁰

The girls are married early to guard the honour of the family. The girls after entering adolescence, and because of hormonal changes in her body are naturally attracted towards the opposite sex. This infatuation might lead to an affair resulting in running away from the home with the object of their attraction, marrying someone from another caste. This maligns the name of the family. Sunita Deshpande elaborates on one such incidence:

या घरातली तेरा चौदा वर्षाची एक मुलगी, घरी येऊन गाणे शिकवणाऱ्या मास्तरांबरोबरच पळून गेली आणि त्या दोघांनी लग्न केले. बस्स इतकेच, पण या घटनेने तिच्या कुटुंबा इतकेच आजुबाजुचीही सारी कुटुंबे हादरली. माझ्या अबाजोबांनी मग माझी मावशी अकरा वर्षाची होण्यापुर्वीच तिच लग्न करुन टाकलं.¹¹

It reads as- As thirteen – fourteen year old girl from this house eloped with

her music teacher and they got married. It was a small matter. But this incidence shook not only her own family but the neighbouring families also. My grandfather then married my maternal aunt before she was eleven.

Parents are in a hurry to get a suitable match for their daughters. As soon as the suitable boy is found, who satisfies all their criterias, the daughter is married off, irrespective of her age. Yashodhara Gaikwad narrates in “*Maazi me*” :

नौकरी करणारा मुलगा मिळाला म्हणुन वयाच्या चौदाव्या वर्षी वडिलांनी तिचे लग्न करुन दिले होते.¹²

This translates as - Because they had found a boy who was in service, her father married her at the age of fourteen.

Single parents are also in a hurry to marry the girls early. They are afraid that they won't be able to take proper care of the adolescent girls alone, and it would be better if they dispensed with their duties as early as possible. Baby Halder says why her elder sister was married early:

He was also concerned about *didi*. How could a grown up girl be kept at home once the mother had gone ? Didi wasn't even that old just fifteen or so. But Baba wasn't willing to wait, and he just married her off so that no one would have anything left to say.¹³

The reasons have a wide spectrum, ranging from traditions ,family honour, preventing the sexual exploitation of the adolescent girls, dowry, finding a suitable match and getting away from the responsibility of caring and protecting the adolescent girl. All this indicates that in

India girls are considered as a liability, and a responsibility. It is thought that it would be better if they fulfilled their duties regarding their daughters as early as possible. This attitude results in early marriages of the adolescent young girls.

1.3 Needs

Needs of the adolescent girls regarding the social problem of early marriage is studied as reflected in autobiographies, biographies and memoirs of Indian women.

The child marriage restraint Act and its subsequent amendments failed to have any positive impact on the situation. It was enacted taking in view the detrimental effect on the development of young girls. This law was also enacted keeping in view the needs of the adolescent girls to get education, enjoy life because they are not as yet ready to take the family responsibility, getting the family affection as they are still growing. The needs are many, which are curbed by early marriages. The first and foremost need is being freed from the fear that they would be married off forcefully to the groom who is often much older than the girls and sometimes old enough to be their grand father. Sister portrays the fear of a young adolescent girl, about to be married forcefully in her biography:

“Dear Akka”, She had written ‘please come and save me. The people in this house are going to marry me to a man who is fifty years old.’

Indu, sister knew, could not be more than twelve.¹⁴

The girls need to be educated. They do not want to abandon the fun and

frolic of school and college life, and all this will end when they will be married early. Durga Khote the legendary actress was depressed to see her education end just because she was going to get married. She says: And my marriage was fixed. But the prospect of having to give up college upset me.

But as things turned out, I had to give up college immediately after marriage. My mother-in-law to be announced, “We do not want to give our daughter-in-law too much education.” A wonderful phase in my life ended abruptly. I was profoundly unhappy.¹⁵

Adolescence is an age where the mysteries of the world are opening up to them. These girls need and want to enjoy the life. All this stops after marriage as is earlier said. These girls regret their parent’s decision to marry them off. They know that in their in laws house they would have to give up on freedom, which they were enjoying at their parents house. Maharani of Kapurthala regrets her marriage because of the same reason:

But at almost sixteen, the freedom and fun and gaiety were not so easy for me to relinquish.¹⁶

Adolescence is a period in India where girls do not fully understand the meaning of marriage. No one is ready to talk freely and scientifically on the topic. All that the hapless girl learns is through the talks of her married girl friends. Hearing the experiences often fills her with fear and dread about this phenomenon called marriage. As Ajit Kaur puts it:

फिर उस गुंगी बहरी, बेवकुफ सी लडकी का, यानी मेरा विवाह कर दिया गया.

जब मुझे विवाह का मतलब भी नहीं पता था.

एक खौफ था, एक दहशत थी.¹⁷

This translates as – Then that deaf and dumb, idiot girl, that is me, was married.

When I did not know the meaning of marriage.

There was fear and terror.

Needless to say if the adolescent girl has to be married, she should be at least made aware of what is expected of her after marriage.

All these needs arise because they are married when they should not be married. These will be easily fulfilled if parents understand the importance of abiding by the law and stop marrying their girls early.

1.4 Attitudes :

Attitudes of the significant adults towards the social problem of early marriage are studied as reflected in autobiographies, biographies and memoirs of Indian women.

Parents are the role-models for their children. Children look-up to them. Yet, when it comes to the girl child, these same parents turn into worried and hostile adults, once the girl turns into adolescence. They start worrying concerning the girls marriage. Other adult members also try to find a suitable match for the girl. Vijaya Lawate describes the condition of significant adults:

या मुलींना लवकर उजवून टाकायच्या दृष्टीने त्यांच्या घरातल्या वडील धान्यांचे प्रयत्न सुरु होत. मुलगी वयात आली की तिचे लग्न केव्हा एकदा होते अशी घरच्या लोकांना चिंता वाटे.¹⁸

It means- Elders of the family were trying to marry these girls as soon as possible. Members of the family used to worry about getting the girl married once she attained puberty.

Since early marriages are a norm in the Indian culture, advocated by Manu, fathers in the family start blaming themselves if they are not able to marry the girls on time. This means that the girl should be married before they mature sexually or as soon after that. The worry is fuelled by the gossips of the people around them. Ajit kaur mentions how her father felt guilty because he was not able to marry her:

“सोलह की हो गयी है” दारजी स्वयं को अपराधी सा महसूस कर रहे थे, कहते कहते थोडा बौखला भी गये.¹⁹ It translates as- “She is sixteen”, Darji was feeling guilty. A little baffled while saying this.

Significant adults not only feel guilty but they also become fearful, when they are not able to fulfill their responsibility on time. The cause is rooted in the psyche of the society. They are afraid what the people around them will say. As the girl grows older their fear increases. Jaya Jadtani says in “*Chamkile Din*”.

उन्हे मेरा बढ़ता कद आतंकित करता, आठवी के बाद वे पिताजी से मेरी शादी का आग्रह करते.²⁰

This reads as- My increasing height would terrorise him. He would insist to father for my marriage after eighth standard.

A boy having a good job, appearing for competitive exams, being wealthy are the qualities in future son-in Law, which every Indian family looks for.

Once they find such a boy who fulfills all their expectations they force their daughters to get married, irrespective of her age. They also worry about not getting a suitable match if they get a little older. For them getting older means getting into trouble. Maharani of Kapurthala remembers:

Their parents are worried that if they do not marry young they will not be able to find husbands for them. Furthermore they say that if young girls do not marry, they will get into trouble.²¹

The attitudes of the parents reflect worry, fear, not finding a suitable match, and chance that the girl might get into an affair if she is not married. Needless to say that this attitude of fear and worry stems from the societal expectations that the daughter should not be kept at home beyond a certain age.

References:

1. Times of India, Mumbai, Feb. 28, 2011, Monday.
2. Times of India, Mumbai, Feb. 28, 2011, Monday.
3. Tsunami and Women - D.Janaki- P.2
4. Domestic Violence Against Women- Legal Control and Judicial Response- Preeti Mishra- P.15
5. श्रीमती काशीबाई कानिटकर - आत्मचरित्र आणि चरित्र - पृ.37
6. जिणं आमचं - बेबी कांबळे - पृ. 88
7. रसीदी टिकट - अमृता प्रितम - पृ.24
8. नाच ग घुमा - माधवी देसाई - पृ.101
9. A Child Widow's Story- Monica Felton- P.223
10. A Child Widow's Story- Monica Felton- P.128
11. आहे मनोहर तरी - सुनिता देशपांडे - पृ.232
12. माझी मी - यशोधरा गायकवाड - पृ. 210
13. A Life Less Ordinary - Baby Halder- P.3
14. A Child Widow's Story- Monica Felton - P. 185
15. I, Durga Khote- An Autobiography - P. 23,25
16. Maharani - Memoirs of a Rebellious Princess- P.73
17. कुडा - कबाडा - अजीत कौर - पृ.131
18. स्पर्श मानव्याचा - विजया लवटे - पृ.9
19. कुडा - कबाडा - अजीत कौर - पृ.62
20. देहरि भई विदेस - लेखिकोओं के आत्मकथांश - राजेंद्र यादव - पृ.280
21. Maharani - Memoirs of a Rebellious Princess- P.155

△△△

वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में विज्ञापन की भाषा : हिंदी

डॉ. विक्रमसिंह पवार

(अध्यक्ष, हिंदी विभाग)

कला एवं विज्ञान महाविद्यालय,
चिंचोली (लिं.), त. कन्नड, जि. औरंगाबाद

‘वैश्वीकरण’ को अंग्रेजी में ग्लोबलाइजेशन कहा जाता है। वैश्वीकरण यानी धरत के विभिन्न भू-भागों का मानवीय कार्यव्यापार के जरिए एक दूसरे के निकट आना। आज वैश्वीकरण उपनिवेशीकरण के रूप में सामने आया है। वैश्वीकरण मुख्यतः आर्थिक उदारीकरण से जुड़ा हुआ नजर आता है।

आज वैश्वीकरण की प्रक्रिया में नई-नई प्रेरणाएँ, परिकल्पनाएँ और दिशाएँ देश समाज और उसकी अभिव्यक्तियों को आंदोलित कर रही हैं। हमारी सामाजिक, आर्थिक व्यवस्था से लेकर भाषा संस्कृति पर वैश्वीकरण का प्रभाव नजर आ रहा है। सूचना प्रौद्योगिक और संचार इस वैश्वीकरण के मुख्य अस्त्र हैं तथा बाजार इसका कर्मक्षेत्र है। बाजार के बिना वैश्वीकरण की कल्पना नहीं की जा सकती। वैश्वीकरण की बढ़ती रफ्तार ने बाजार शक्तियों को मजबूत बना दिया है। इन बढ़ती हुई शक्तियों में ‘विज्ञापन’ महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। विज्ञापन अपने दम पर बाजार को प्रभावित करने की ताकत रखता है।

‘विज्ञापन’ शब्द का अर्थ है किसी तथ्य या बात की विशेष जानकारी अथवा सूचना देना। लैटिन शब्द Adverter का अर्थ ‘मस्तिष्क का केन्द्रीभूत होना’ है जिसे Advertisement का उद्देश्य नजर आता है। आज विज्ञापन हमारे जीवन की दिनचर्या का ही अंग बन गया है। व्यवसाय के विकास, वस्तु की माँग को बाजार में बनाए रखने, नई वस्तु का लोगों को परिचय करने

के लिए तथा विक्रय में वृद्धि आदि उद्देश्यों को लेकर विज्ञापन किए जाते हैं। संचार के विविध माध्यमों के द्वारा क्रांति लाने की शक्ति विज्ञापन में होती है। जहाँ सरकार की विविध परियोजनाओं का प्रभावी प्रचार-प्रसार करने के लिए जैसे - साक्षरता, पोलियो, परिवार नियोजन आदि के लिए विज्ञापन का प्रयोग किया जाता है, वही निजी व्यवसाय करनेवाले भी अपने उत्पादन को खपाने के लिए विज्ञापन का असरदार प्रयोग करते हैं। विज्ञापन का क्षेत्र अतिव्यापक तथा विस्तृत है।

संचार माध्यमों की आय का प्रमुख स्रोत विज्ञापन ही होता है। विज्ञापन उन सभी के लिए महत्वपूर्ण होता है, जो इन्हें देता है जिसके द्वारा प्रसारित होता है एवं जिनके लिए दिया जाता है। टेलीविजन, रेडिओ, समाचार पत्र-पत्रिकाओं, इंटरनेट आदि विज्ञापन के माध्यम हैं। विज्ञापन आज के व्यवसायिकतावादी दौर में इतना महत्व रखता है कि बड़ी से लेकर छोटी व्यावसायिक संस्था अपने बजट का बहुत बड़ा हिस्सा सदैव विज्ञापन पर खर्च करती है। आम व्यक्ति के लिए आज भी विज्ञापन उसकी दैनिक क्रिया का एक सलाहकारी एवं सहायक अंग बना हुआ है। साबुन, तेल और दूधपेस्ट से लेकर जीवनसाथी का चयन भी विज्ञापन के द्वारा किया जा रहा है। विज्ञापन एक प्रकार से संचार स्रोतों का महत्वपूर्ण अंग बन गया है। विज्ञापन मूल रूप में मनोरंजन का आधार बन चुका है। आज विश्वबाजार विज्ञापन के ही भरोसे चलता है।

विज्ञापन आज हमारे जीवन से ऐसे जुड़ गए हैं कि कई बार विज्ञापन का सहारा लेकर ही हम उस वस्तु को पहचानते हैं। व्यावसायिक कला के कारण आज के विज्ञापन उपभोक्ताओं को आकर्षित करने वाले होते हैं।

सूचना प्रौद्योगिकी के इस युग में सूचना का प्रसार करनेवाले प्रत्येक विधा का अपना महत्त्व है। उन्हीं विधाओं में प्रमुख है। विज्ञापन कला। वैश्वीकरण के कारण भौगोलिक, सामाजिक व सांस्कृतिक सीमाएँ खत्म होकर पृथ्वीपर एक ही समाज का निर्माण हो रहा है। समाज से जुड़े कभी घटक एक दूसरे से संपर्क स्थापित करने के लिए सूचना के सूत्रों का व्यापक प्रयोग कर रही है। बहुत कम समय में अधिक से अधिक संदेश को अधिक से अधिक श्रोता, दर्शक, ग्राहकों तक पहुँचाने की क्षमता विज्ञापन में है।

विज्ञापन आज अभिव्यक्त का एक सशक्त माध्यम बना है। विज्ञापन ने मनुष्य के व्यवहार और दृष्टिकोण को प्रभावित करने का कार्य किया है। आज उत्पादक समाज की बदलती आवश्यकताओं और नयी जीवन पद्धति के माँग के अनुरूप वस्तुओं का उत्पादन करता है तथा विज्ञापन के जरिए उसका प्रसार करता है। "विज्ञापन शब्दों, चित्रों, आलेखों आदि के सहयोग से तैयार की गई ऐसी सूचनाप्रसाद विज्ञप्ति है, जो उपभोक्ताओं को प्रभावित कर अपने उत्पादन को खरीदने के लिए तैयार करती है। वह जिज्ञासाएँ पैदा करती है और उनका समाधान भी सुझती है। इसलिए आज विज्ञापन किसी भी व्यवसाय के लिए अनिवार्य शक्ति बनकर सामने आया है।"¹

विज्ञापन एक कला है। विज्ञापन उपभोक्ताओं की मनोवैज्ञानिक विशेषताओं के अनुरूप निर्मित होते हैं।

माध्यम की दृष्टि से विज्ञापन मुख्य रूप से तीन प्रकार के होते हैं -

१) **मुद्रित माध्यम के विज्ञापन** - समाचार पत्र, पत्रिकाएँ आदि।

२) **श्रव्य माध्यम के विज्ञापन** - रेडियो के विज्ञापन।

३) **श्रव्य - दृक माध्यम के विज्ञापन** - फिल्म, टेलिविजन, इंटरनेट के विज्ञापन।

साधारणतः विज्ञापनों को दो वर्गों में बाँटा जा सकता है - १) औपचारिक २) अनौपचारिक।

१) **औपचारिक विज्ञापन** - औपचारिक विज्ञापनों की भाषा सीधी, अभिधामूलक, पारिभाषिक शब्दावली के प्रयोग से युक्त प्रायः नीरस होती है। इस तरह के विज्ञापनों का उद्देश्य किसी तरह का माल बेचना नहीं होता बल्कि विचारों या सेवाओं की सूचना समाज के तरह तरह क वर्गों तक पहुँचना होता है। जैसे - रेलगाड़ियों तथा प्लेटफार्म को साफ-सुथरा रखे। "किसी भी लावारिस या अनजान वस्तु को नहीं छुए" आदि।

२) **अनौपचारिक विज्ञापन** - अनौपचारिक विज्ञापनों की भाषा सरल-सरल, जीवंत, प्रवाह या लययुक्त तथा कोमल होती है। इसका मुख्य लक्ष्य प्रायः उपभोक्ताओं को अपना माल बेचना होता है। उन्हें आकर्षित और प्रेरित करना होता है, कि वे अमुक ब्रांड के माल को ही खरीदे। ऐसे विज्ञापन तर्क देते हैं, भावनाओं को उभारते हैं, ग्लैमर पैदा करते हैं। जैसे यूँ एक-एक बाल न काटो, कैची से छोटा पैक काँटो - गोदरेज हेअर डाय।

आज पूरा विश्व एक ग्लोबल विलेज बन गया है। वैश्वीकरण तथा निजीकरण के कारण आज पूरे विश्व की निगाह भारत पर है क्योंकि भारत सबसे बड़ा बाजार है। इसका कारण सारी कंपनियों ने अपने प्रचार तंत्र के लिए भारतीय

भाषाओं को भी चुना है। इलेक्ट्रॉनिक मीडिया ने हिंदी को काफी प्रचारित-प्रसारित किया है। इसके पीछे विज्ञापनदाता कंपनियों का लाभ कराने का उद्देश्य रहा है। "इतने तो स्पष्ट है कि भूमंडलीकरण के वर्तमान युग में उदारीकरण के फलस्वरूप सर्वाधिक उपयोग की जानेवाली भाषा के माध्यम से ही अधिक से अधिक लोगों तक माल पहुँचाने की दृष्टि महत्वपूर्ण हो गई। उत्पाद को जनमानस तक पहुँचाना और विक्री बढ़ाना ही प्रमुख उद्देश्य है। आज अंग्रेजी कितनी भी समर्थ हो, उच्चवर्ग तक ही सीमित रह जाती है। मध्यवर्ग तक बात पहुँचाने के लिए प्रोदशिक भाषाएँ और निम्न तक माल खपाने के लिए आँचलिक भाषाएँ, बोलियाँ ही माध्यम बन रही हैं और आगे भी बनेंगी।"²

मीडिया के कारण हिंदी आज नये-नये रूप में विकसित होते हुए दिखाई देती है। दूरदर्शन ने तथा हिंदी फिल्मों ने हिंदी को पूरी दुनिया में जनप्रिय बनाया है। वैश्वीकरण के इस दौर में हिंदी आज मीडिया के कारण पुरी दुनिया में प्रतिष्ठित दिखाई देती है। जनसंचार माध्यमों ने हिंदी की अभिव्यक्ति क्षमता को निरंतर बढ़ाया है। वैश्वीकरण के इस दौर में हिंदी आज मीडिया के कारण पुरी दुनिया में प्रतिष्ठित दिखाई देती है। "यह बिल्कुल सत्य है कि उपभोक्ता की दृष्टि से पूरे विश्व में हिंदी क्षेत्र एक बहुत बड़ा विशाल उपभोक्ता क्षेत्र है। जब से वैश्वीकरण हुआ है तब से बहुराष्ट्रीय कंपनियों का प्रवेश भारत में हुआ है। बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ भारत में आज अपने उत्पाद बेचने के लिए हिंदी व अन्य क्षेत्रीय भाषाओं का सहारा ले रही हैं। ऐसे में एक बड़े जनसमुह तक अपने उत्पाद पहुँचाने हेतु वे हिंदी में विज्ञापन देने को मजबूर हैं।

हिंदी को व्यावसायिक जगत की सर्वप्रमुख भाषा बनाने में विज्ञापनों का बहुत बड़ा हाथ है। किसी भी देशी विदेशी कंपनी को अगर अपना कोई उत्पाद बाजार में उतारना होता है तो उसकी पहली नजर हिंदी क्षेत्र पर पड़ती है, क्योंकि उपभोक्ता शक्ति की बहुत बड़ा हिस्सा हिंदी क्षेत्र में आता है। इसीलिए उसका विज्ञापन कर्म भी हिंदी में अधिक होता है।

"निजीकरण एवं कम्प्यूटरीकरण ने भारतीय परिवेश एवं भाषाई व्यवहार को प्रभावित किया है। इसके प्रचार-प्रसार और विस्तार में मीडिया जगत की अहम भूमिका से इंकार नहीं किया जा सकता है। अब कारपोरेट जगत में भी हिंदी का बहुत प्रयोग देखा जा रहा है। वस्तुतः हिंदी कारपोरेट जगत की जुबान बन गई है।"³ बहुराष्ट्रीय कंपनियों को पता है कि भारतीय बाजार में विदेशी माल बेचना है तो उन्हें हिंदी भाषा को अपनाना होगा। इस कारण दृष्टिगत होता है कि बहुत सारे विज्ञापन यह मिश्रित हिंदी या बोलचाल की भाषा में नजर आते हैं। इसीकारण आम जनता भी उसकी ओर आकर्षित होती है।

आज सूचना, संचार एवं इलेक्ट्रॉनिक मीडिया के कारण विश्व की दूरियाँ कम हुई हैं। हिंदी अब केवल अपने देश तक ही सीमित नहीं है, वह समुचे विश्व में फैल चुकी है। विज्ञापन आज सभी संचार माध्यमों का प्राण तत्त्व बन गया है।

सभी व्यावसायिक कंपनिया अपने उत्पादों का विज्ञापन हिंदी में देने के लिए उत्साहित हैं। दूरदर्शन के विविध चैनलों द्वारा दिखाए जा रहे विज्ञापनों के द्वारा बड़े से लेकर छोटे से छोटा व्यावसायिक बड़ी आसानी से एक साथ बहुत बड़े समाज में मिल रहा है। हिंदी का

विज्ञापन में इस्तेमाल करना इन व्यावसायिक की मजबूरी है। आज आम जनता तक अपनी बात पहुँचाने के लिए अक्सर विज्ञापनों में अंग्रेजी तथा हिंदी शब्दों का मिश्रण किया जा रहा है।

“विज्ञापनों में हिंदी का जैसा रूप मिलता है वह अन्यत्र कम ही मिलता है। विज्ञापन का मूल उद्देश्य होता है रोचक ढंग से अपने उत्पाद के प्रति ग्राहकों का ध्यान आकर्षित करना। यहाँ भाषा का व्याकरण नहीं अर्थ तथा दृश्य का व्याकरण देखा जाता है।” हिंदी विज्ञापनों में प्रयोग में लाई जानेवाली भाषा कुछ इस तरह है -

१) अंग्रेजी उर्दु मिश्रित भाषा का विज्ञापन

“मसूड़ों में दर्द ? क्या आपके tooth paste में नमक है ? इस्तेमाल करे Colgate Active Salt क्यों कि इसमें है नमक, जो दे आपके दाँतों को मजबूती ....

“खूबसुरत रंग और दिलकल डिजाइने।

Beauty cream, beauty cream

बढिया है Quality दाम है कम

Vicco ने बनाया Vicco turmeric

WSO cream

त्वचा निरोगी, स्वस्थ बनाए,

सुंदर, कोमल, दाग मिटाए

है ये बहुगुणि आयुर्वेदिक cream

Vicco turmeric WSO cream

“क्यों कि हर एक Freind जरूरी होता है। (Airtel) यही है Right choice baby effect सही Side effect नहीं।

२) काव्यात्मक विज्ञापन - ‘घने मुलायम काले बाल, खिले खिले मतवाले बाल,

रेशमसा एहसास जगे, चेहरा कितना खास लगे।

डाबर आँवला केश तेल।”

३) मानक हिंदी भाषा में विज्ञापन - मानक हिंदी के साथ-साथ कहीं-कहीं हिंदुस्तानी हिंदी की शब्दावली को अपनाया जाता है, ताकि जन सामान्य को असानी से समझ सके, ग्रहण कर सके -

“कहे समय का इकतारा / अक्षर-अक्षर दीप जले.... फैले शिक्षा का उजियाला....

बड़ा ज्ञान से धन जा दुजा / करती दुनिया ज्ञान की पुजा

शिक्षा है अनमोल रतन / पढ़ने का सब करो जतन।

कहे समय का इकतारा। अक्षर-अक्षर दीप जले.... फैले शिक्षा का उजियारा।

पढ़ने-लिखने का मजा ही कुछ और है। पढ़े-पढ़ाएँ जीवन में खुशियाँ फैलाएँ।

(राष्ट्रीय साक्षरता मिशन)

“गंदे पानी से रखे दुरी, स्वस्थ कानों के लिए है यह जरूरी है।”

हिंदी के मुहावरों तथा कहावतों का भी प्रभावी ढंग से विज्ञापन में प्रयोग किया जाता है - जैसे - हिरो होंडा, देश की धड़कन, धक-धक।

हिंदी भाषा में लचीलापन है। विज्ञापनों में प्रयुक्त हिंदी में विज्ञापित उत्पादनों के गुण उनकी प्रकृति के अनुसार व्यक्त किए गए हैं। इनमें काव्यात्मक तथा हाईब्रिड शब्दों का भी प्रयोग भरपूर मात्रा में किया जाता है। विज्ञापन के जितने भी माध्यम हैं उसमें आकर्षक हिंदी भाषा का प्रयोग हो रहा है। कही-कही ऐसे विशेष वाक्य मिलते हैं जो सहज ही हमारा ध्यान खिंच लेते हैं, जैसे - “जिन्दगी के साथ भी, जिन्दगी के बाद भी (भारतीय जीवन बिमा निगम)

विज्ञापनों की शब्दावली तथा रूप विज्ञापित वस्तु की भाषा के निर्माण में महत्त्वपूर्ण आधार बन जाती है। भाषा में आ रहा आकर्षण

हो, चाहे संप्रेषण या खुलापन हो चाहे फूहड़पन सबको प्रभावित करनेवाला महत्त्वपूर्ण कारक विज्ञापित वस्तु को ही मानना पड़ेगा । जैसे White है तो tide है (वाशिंग पावडर)

विज्ञापनों को आधार मुख्यतः मनोविज्ञान है । इसे ध्यान में रखकर ही विज्ञापन ग्राहक में रूचि और आवश्यकता को जगाकर उन्हीं शब्दों, विशेषणों या क्रियाविशेषणों के माध्यम से बस में कर लेता है ।

भाषा की विशिष्टता सफल विज्ञापन की सबसे बड़ी कसौटी है । विज्ञापन की भाषा अपने चुने हुए शब्दों की गहराई से असर दिखाकर अपने उद्देश्य में पूरी तरह सफल होती है । दुनिया की लगभग सभी कंपनियाँ अपना विज्ञापन हिंदी में बना रही है, क्योंकि हिंदी में सब को प्रभावित

करने की शक्ति है । संप्रेषणीयता की दृष्टि से हिंदी सर्वोपरि है । आज हिंदी कारपोरेट जगत की जुबान बन गई है । हिंदी के विज्ञापन महत्त्वपूर्ण तथा प्रभावशाली होने के कारण समाज पर वे अमिट छाप डालते हैं ।

संदर्भ :

- १) सुमित मोहन - मीडिया लेखन, पृ. ६७
- २) सं. महिपाल सिंह, देवेन्द्र मिश्र, विश्व बाजार में हिंदी, पृ. १८७
- ३) सं. डॉ. खराटे, मीडिया और हिंदी, पृ. ४३
- ४) सं. महिपाल सिंह, विश्व बाजार में हिंदी, पृ. ५७

▲▲▲

**ग्रामीण भागातील मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणाबाबतच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास”
(संदर्भ सोयगाव तालुका)**

डॉ. पुरुषोत्तम मनगटे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
कला व विज्ञान महाविद्यालय,
चिंचोली (लिं.) ता, कन्नड, जि. औरंगाबाद

शिक्षण हे मानवी जीवनात परिवर्तनाचे अत्यंत प्रभावी साधन आहे. शिक्षणामुळे मानसिक व बौद्धिक उन्नती होते. त्यातून जीवन सुखमय करणारी प्रगती साध्य करता येते. शिक्षणामुळे सुप्त शक्तीचा आणि क्षमतांचा प्रत्यय येतो. स्त्री शिकली तर स्वतः उन्नत व प्रगत होतेच पण तिच्याबरोबर संपूर्ण कुटुंब उन्नत व प्रगत होते. कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा त्या राष्ट्रात असलेल्या नैसर्गिक साधन सामुग्रीवर अवलंबून असतो, तसाच तो त्या देशातील मानवी साधन संपत्तीवर अवलंबून असतो. आणि ती मानवी साधन संपत्ती शारीरिक व बौद्धिक शक्ती असते. विकासाच्या प्रक्रियेत पुरुषांबरोबर स्त्रियांचा सक्रीय सहभाग आवश्यक असतो परंतु भारतात बहुसंख्य स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित राहिल्यामुळे विकासाच्या प्रक्रियेत त्या अडथळा ठरल्या आहे. औद्योगिककरणाने सामाजिक परिवर्तन झपाट्याने होत आहे. मात्र शहरी व ग्रामीण अशी तुलना केल्यास शहरीकरणामुळे तेथील समाज एक टोकाच्या परिवर्तनाकडे गला आहे. परंतु ग्रामीण भागाचा आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक विकास अजूनही पाहिजे तेवढा झाला नाही. ब्रिटिश कालखंडापासून आजपर्यंत शिक्षणाची प्रगती मोठ्या प्रमाणात झाली असली तरी अद्यापही स्त्री-पुरुष शिक्षणातील विषमतेची दरी कायम आहे.

लोकशाही विचारप्रणाली स्वीकारलेल्या आपल्या देशात स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व विशेष आहे.

देशाचा, समाजाचा, गावाचा व कुटुंबाचा जर विकास करायाचा असेल तर मुलांवर बालपणीच योग्य संस्कार होण्यासाठी स्त्री शिक्षण महत्त्वाचे आहे. शिक्षण हे स्त्रीच्या हक्काची जाणीव करून देणारे फार महत्त्वाचे माध्यम आहे. आज स्त्री शिक्षणाची प्रगती झाली असली तरी अपेक्षित असलेले उद्दिष्ट अजूनही बरेच दूर आहे. ग्रामीण स्त्री ही परंपरेने बांधली आहे. म्हणून परावलंबी आहे. स्वतंत्र निर्णय घेणे, एखादे काम स्वतःच्या मनाने करणे या सर्व बाबतीत ती मागे पडते. प्रत्येक ठिकाणी तिला पुरुषाचा आधार लागतो. तसेच सासरी गेलेली स्त्री माहेरला मुकली असेही समजले जाते. त्यामुळे तिचे परावलंबित्व अधिक वाढते. तिने स्वतंत्रपणे अर्थाजन करणे अजूनही समाजाला मानवत नाही. स्त्रीला समाजात मानाचे स्थान मिळविण्यासाठी ती आत्मनिर्भर असणे आवश्यक आहे. ही आत्मनिर्भरता आर्थिक स्वातंत्र्याने मिळेल व आर्थिक स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी तिला अधिक शिकावे लागेल. हे शिक्षण घेण्यासाठी तिला येणाऱ्या अडचणींचा, शिक्षणातील गळतीच्या प्रमाणाचा, कारणांचा व शिक्षण प्रक्रियेतील इतर समस्यांचा शोध समाजशास्त्रीय पद्धतीने घेऊन विश्लेषण केले असता विविध निष्कर्ष होती येतात.

विकासाच्या प्रक्रियेत पुरुषाप्रमाणेच स्त्रियांचाही सक्रीय सहभाग असणे आवश्यक असते. ज्या देशात, समाजात स्त्रियांना शिक्षण

आणि संधी दिली आहे ते देश, ते समाज प्रगतीपथावर गेलेले दिसत आहे. ज्या देशांनी, समाजाने स्त्रियांना दुय्यम वागणूक दिली, अज्ञानी ठेवले ते देश अप्रगत, मागासलेले राहिलेले असते. स्त्री अभ्यास (Women study) या अभ्यास क्षेत्राच्या माध्यमातून जगभर स्त्री विषयक संशोधन होत आहे. समाजात तिच्या जीवनमानाता झालेल्या सुधारणा व तिचा विकास, स्त्री मुक्ती व स्त्री सुधारणांच्या चळवळीमुळे अनेक क्षेत्रात स्त्रियांनी साधलेली प्रगती तसेच स्त्रियांचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व मानसिक समस्यांचे अध्ययन होत आहे. भारतात व पर्यायाने महाराष्ट्रातही या प्रकारचे संशोधन व अभ्यास होत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात ग्रामीण भागातील मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणाबाबत समस्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विशेषतः मुलींच्या शिक्षणाबाबत प्राथमिक शिक्षणाचे चित्र आशादायी आहे. याचे कारण भारतीय राज्यघटनेच्या ४५ व्या कलमानुसार राज्यांनी ६ ते १४ वयोगटातील मुला-मुलींना शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले असल्याने शिक्षणातील प्रमाण या टप्प्यात जास्त दिसते. ८ ते १० वर्गाच्या पटावर नाव नोंदविलेल्या मुलींची संख्या खुपच कमी असल्याचे जाणवते, माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या मुलींचे प्रमाण ग्रामीण भागात तर अतिशय कमी व निराशाजनक असल्याचे दिसते. एकतर ग्रामीण भागात माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांचे प्रमाण कमी आहे. माध्यमिक शाळा उपलब्ध असतील तर पालकांची आर्थिक स्थिती, मुलींच्या शिक्षणाबाबत पालकांची अनास्था, मुलींवर असलेली सामाजिक, नैतिक बंधने इत्यादी कारणपरत्वे मुलींच्या शिक्षणातील प्रमाण ग्रामीण भागात शहरी भागापेक्षा कमी असल्याचे दिसत. त्यामुळे राष्ट्रीय

विकासाच्या प्रक्रियेत ही एक गंभीर समस्या असल्याने सोयगाव तालुका अंतर्गत ग्रामीण भागातील मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणाबाबतच्या समस्यांचा शोध घेण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे :

- १) सोयगाव तालुक्यातील ग्रामीण भागातील मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
- २) ग्रामीण भागातील सामाजिक, नैतिक बंधने व मुलींचे शिक्षणातील प्रमाण यांचा सहसंबंध तपासणे.
- ३) पालकांचा आर्थिक दर्जा व मुलींचे शिक्षणाबाबत गळतीचे प्रमाण अभ्यासणे.
- ४) मुलींच्या शिक्षणाबाबतच्या शासनाच्या धोरणाचा लाभ ग्रामीण भागात कितपत मिळतो हे अभ्यासणे.

गृहितकृत्ये :

- १) ग्रामीण भागातील दारिद्र्यामुळे माध्यमिक स्तरावर मुलींच्या शिक्षणात गळतीचे प्रमाण अधिक आहे.
- २) ग्रामीण भागात माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थांचे प्रमाण कमी असल्याने मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी आढळते.
- ३) सामाजिक चालीरिती व नीतिनियमामुळे मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण ग्रामीण भागात कमी दिसते.

संशोधन आराखडा :

ग्रामीण भागातील मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणाबाबत समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करताना मुलींचे शिक्षणातील प्रमाण, मुलींवर असणारी सामाजिक व नैतिक बंधने, पालकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक दर्जाच्या मुलींच्या शिक्षणावरील परिणाम याचा व मुलींच्या समस्यांचा उलगडा करताना वास्तविक माहितीच्या

आधारावर वस्तुनिष्ठ विवेचन करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा (Descriptive research design) वापर केला आहे.

नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधन समस्यांचा अभ्यास करताना समग्रातील एकूण एककांपैकी प्रतिनिधिक एककांची निवड केली आहे. प्रतिनिधिक घटकांची निवड करताना समग्रातील सर्व घटकांना नमूना निवडीत समाविष्ट होण्याची ज्या पद्धतीत समान संधीची खात्री असते अशा यादृच्छिक नमूना निवड पद्धतीने मूली, पालक व मुख्याध्यापक इत्यादी घटकांतील योग्य प्रतिनिधित्व होईल अशा एककाची निवड करून तथ्य संकलित केले आहे.

सर्वेक्षणासाठी ठरवलेली संख्या :

मुली - १००, पालक - ५०, मुख्याध्यापक - ०३

सोयगाव तालुक्यातील शिक्षण प्रक्रियेतील ग्रामीण क्षेत्रातील घटकांना प्रतिनिधित्व मिळायला हवे म्हणून सर्वेक्षण सर्वच जिल्हा परिषद गटातून केले आहे. सर्वेक्षणात उत्तरदात्यांशी प्रत्यक्ष व व्यक्तिगत संबंध प्रस्थापित करून तथ्य संकलन करण्यासाठी मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष :

सदरील संशोधनात अभ्यासाअंती प्रकट झालेले ठळक निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

अ) स्त्री शिक्षणाचे स्वरूप स्पष्ट करणारे निष्कर्ष :

१) स्त्री व पुरुष साक्षरतेच्या प्रमाणात तफावत असून २००१ च्या जनगणनेनुसार पुरुषांपेक्षा स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण भारतात २१.६ टक्क्यांनी, महाराष्ट्रात १९ टक्क्यांनी व औरंगाबाद जिल्ह्यात २५ टक्क्यांनी कमी आहे,

तर १९९१ ते २००१ पर्यंत (१० वर्षात) (६ स्त्री साक्षरता प्रमाणात १४ टक्क्यांनी वाढ झाली.

२) प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर मुलां-मुलींचे गळतीचे प्रमाण हळु-हळु कमी होत चालले असून अद्यापही माध्यमिक स्तरावर मुलांच्या तुलनेत मुलींचे गळतीचे प्रमाण अधिक आहे. मुलींची सर्वात जास्त गळती इयत्ता ७ वीतून ८वीत जातांना व इयत्ता ९ वी तून १० वी जातांना होते, सर्वात कमी गळती इयत्ता ६ वीतून ७ वी वर्गात जाताना व इयत्ता ८ वीतून ९ वीत जाताना होते.

३) सोयगाव तालुक्यातील एकूण लोकसंख्येच्या व गावांच्या संख्येच्या तुलनेत प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या आशादायी आहे. परंतु माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थेची संख्या खुपच कमी आहे.

४) सोयगाव तालुक्यातील माध्यमिक शिक्षण स्तरावर पुरुष शिक्षकापेक्षा स्त्री शिक्षकांची संख्या खुपच कमी आहे.

ब) मुलींच्या मुलाखतीअंती प्रकट झालेले निष्कर्ष

१) प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिति ही मुलींच्या शिक्षणात अडथळा निर्माण करणारा प्रमुख घटक आहे.

२) मुलींना घरकाम करणे (स्वयंपाक, धुणी भांडी) लहान मुलांचा सांभाळ करणे, मजुरी करणे, जळतणासाठी काड्या आणणे यासारखी कामे करावी लागत असल्यामुळे यांचा परिणाम मुलींच्या शिक्षणावर होतो.

३) माध्यमिक शिक्षण घेण्यासाठी (प्रत्येकी १०० मुलींपैकी) सोयगाव तालुक्यातील ४० टक्के मुलींना बाहेरगावाहून शिक्षणासाठी यावे लागते, त्यामुळे मुलींचे अनुपस्थितीचे प्रमाणही अधिक आहे व शिक्षणातील प्रमाणही कमी आहे.

४) आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या आई-वडिलांची मुलींनी शिकण्यापेक्षा काम करून पैसे

कमवावे अशी मानसिकता आढळते. तसेच त्यांची मुलाप्रमाणे मुलींच्या शिक्षणावर खर्च करण्याची मानसिकता नसल्याचे आढळून येते.

५) माध्यमिक शिक्षण घेत असलेल्या जवळ-जवळ सर्वच मुलींचा शिक्षण घेऊन अर्थार्जन करून स्वावलंबी होण्याकडे कल असल्याचे दिसते.

६) बाहेरगावाकडून शाळेत येणे-जाणे करणाऱ्या मुलींना शाळेच्या वेळेवर बसत नाही. असेल तर ती वेळेवर येत नाही. त्यामुळे मुलींना शासनाच्या मोफब बस पास योजनेचा लाभ घेता येत नाही.

पालकांच्या मुलाखतीवरून प्रकट झालेले निष्कर्ष :

१) अनेक गावात माध्यमिक शाळा नाही. मुलींना पालक बाहेरगावी शिक्षणासाठी पाठवत नाही. त्यामुळे मुली माध्यमिक शिक्षणापासून वंचित राहत असल्याचे आढळून येते.

२) प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिती किंवा अल्प उत्पन्न गटातील पालकांमध्ये मुलींच्या शिक्षणावर खर्च करण्याबाबत अनास्था असल्याचे आढळते.

३) पालकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक दर्जाचा सहसंबंध मुलींच्या शिक्षणातील प्रमाणाशी येतो. सोयगाव तालुक्यातील पालकांचा आर्थिक व शैक्षणिक दर्जा निम्न असल्याने येथील मुलींचे माध्यमिक शिक्षणातील प्रमाण कमी आढळते.

४) मुलींना शिक्षण देवूनही विवाह खर्च व हुंडा द्यावा लागतो ह्या समाजातील चालीरितीमुळे मुलींच्या शिक्षणावर पालक खर्च करण्याबाबत उदासीन असल्याचे दिसते.

५) अशिक्षित व अर्धशिक्षित पालकांमध्ये मुलींच्या शिक्षणाबाबत अनास्था असल्याचे दिसते. शिक्षित व उच्च शिक्षित पालकांमध्ये मुलींना शिक्षण देण्याकडे कल असल्याचे आढळते.

६) पालकांमध्ये मुलाप्रमाणे मुलींनाही शिक्षण देण्याबाबतचा कल वाढत असल्याचे दिसून येते.

ड) मुख्याध्यापकांच्या मुलाखतीद्वारे प्रकट झालेली निष्कर्ष

१) मुलांच्या तुलनेत मुलींच्या माध्यमिक शिक्षणातील प्रमाण कमी असल्याचे आढळते.

२) सोयगाव तालुका हा अतिदूर्लक्षित व डोंगराळ भागामध्ये व्यापलेला आहे. येथील लोक डोंगरात, डोंगराच्या कडेला तांडा, वस्ती गराडा अशा नावाने लहान, लहान समूह करून राहतात. त्यामुळे घर व शाळा यातील अंतर जास्त असल्याने मुली माध्यमिक शिक्षणापासून वंचित राहतात व शाळेत अनुपस्थित राहतात.

३) मुलांपेक्षा मुलींचे गुणवत्तेचे प्रमाण अधिक असून मुली-मुलांप्रमाणे क्रीडा स्पर्धा व सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होत असल्याचे दिसून येते.

४) शासनातर्फे दिल्या जाणाऱ्या शिष्यवृत्ती योजनेचा लाभ व इतर सुविधांचा लाभ खूपच कमी मुलींना होत असून शिष्यवृत्तीची रक्कम अत्यंत कमी आहे.

५) मुलींचे छेड काढण्याचे प्रकार अधून-मधून समाजात घडत असतात त्यामुळे पालकांना मुलींना शाळेत पाठवताना असुरक्षितता वाटते.

उपाययोजना :

१) ग्रामीण भागात माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची निर्मिती करून गाव तेथे माध्यमिक शाळा ही संकल्पना शासनाने राबवावी.

२) शैक्षणिकदृष्ट्या मागास असलेल्या प्रदेशावर विशेष लक्ष केंद्रीत करून अशा भागांचा शैक्षणिक विकास होण्यास्तव विशेष निधी उपलब्ध करून द्यावा.

३) मुलींवर असलेली सामाजिक नैतिक बंधने कमी करण्यासाठी व पालकांची मुलींच्या शिक्षणाबद्दल अनास्था दूर करण्यासाठी प्रसार माध्यमांच्या सहाय्याने प्रबोधन करावे.

४) हुंडा विरोधी जनजागृती करून व्यापक प्रमाणात हुंडा प्रतिबंधक चळवळ उभारावी. विवाहावरील खर्च कमी करावा त्याचप्रमाणे सामूहिक विवाह सोहळ्याचे आयोजन करावे.

५) आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या मुलींना आर्थिक मदत करावी व शासनातर्फे दिल्या जाणाऱ्या शिष्यवृत्तीच्या रकमेत वाढ करावी.

६) ग्रामीण भागातील मुलींचे माध्यमिक शिक्षणातील प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी व मोठ्या गावाच्या ठिकाणी मुलींसाठी वस्तीगृहाची निर्मिती करावी.

७) ग्रामीण भागातील मुलींना स्त्री शिक्षकांचे मार्गदर्शन व्हावे, यासाठी अधिकाधिक स्त्री शिक्षकांची नेमणूक करून माता-शिक्षिका संपर्क वाढवून मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व कौटुंबिक व सामाजिक स्तरावर रूजवावे.

८) बाहेरगावावरून किंवा दूर अंतरावरून शिक्षणासाठी येणाऱ्या सर्वच मुलींना सायकल वाटप कराव्यात.

९) मुलींच्या शिक्षणासाठी शाळेच्या वेळेनुसार बस उपलब्ध करावी.

मुलींच्या शिक्षणाबाबत ग्रामीण भागात असलेली उदासिनता, मुलींचे शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण रोखण्यासाठी कार्यक्षम शासकीय यंत्रणेबरोबर ग्रामीण व्यक्तींच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणण्याची गरज आहे. यासाठी शासनाबरोबरच अशासकीय संघटनांनीही ही जबाबदारी समर्थपणे उचलण्याची आवश्यकता आहे तरच स्त्री शिक्षणाचा दर ग्रामात उंचावयास मदत होईल.

निवडक संदर्भ ग्रंथ

- १) Ahuja Ram - Right's of women feminist perspective, Rawat Publication, Jaipur, New Delhi. 1992
- २) A. Agrawal S.P. & Agrawal J.C., Women's education in India, New Delhi, Concept Publishing House, New Delhi 1984
- ३) Census of Indian 2001 - Literacy rate in rural and urban and male-female in Indian
- ४) <http://cyperjournalist.org.in/census/cenlito.html> - census of Indian 200- Literary rate in Indian States.
- ५) Report of University Education Commission. Govt. Of India 1949
- ६) अकोलकर ग.वि. - शैक्षणिक समाजशास्त्राची रूपरेषा, श्री. विद्या प्रकाशन, पुणे - १९९३
- ७) गोंगटे श्री. ब. - मराठवाड्यातील शिक्षण, कॉन्टिनेंट प्रकाशन, पुणे १९८६
- ८) गोटे-गव्हाणे शुभांगी - महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती, २००४
- ९) नाडगोडे गुरुनाथ - सामाजिक संशोधन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८६
- १०) महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी, अर्थ व सांख्यिकी विभाग, महाराष्ट्र राज्य मुंबई, २००६-०७
- ११) रानडे प्रतिभा - स्त्री प्रश्नांची चर्चा - एकोणिसावे शतक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, मार्च २००५
- १२) जिल्हा सामाजिक, आर्थिक जिल्हा सांख्यिकी, कार्यालय अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, विभाग, औरंगाबाद २००६-०७

△△△

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना

प्रा. विजय घोरपडे

राजर्षी शाहू कला व विज्ञान महाविद्यालय
वाळुज, ता. गंगापूर, जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना :

मानव जातीच्या उत्क्रांतीपासून आजच्या जागतीकीकरणापर्यंत मानव जातीचा लढा हा न्यासासाठीच होता व आहे. प्राचीन काळापासून गरीब दलित, दीनदूबळा समाज हा वरिष्ठांच्या दबावाखाली, वर्चस्वाखाली होता. निग्रो लोकांवर गोऱ्यांचे व मालकांचे वर्चस्व शेतमजुरांवर सरंजामदारांचे तर मार्क्सच्या म्हणण्याप्रमाणे कामगार वर्गावर, मालक, भांडवलदार वर्गाचे वर्चस्व राहत आलेले आहे.

भारतातील सामाजिक व्यवस्थेत किंवा समाजावर असलेल्या धर्माच्या वर्चस्वाने व त्या धर्मप्रणीत तत्वाने निर्माण झालेल्या वर्णव्यवस्थेने जातीवादाला जन्म देऊन मोठ्या प्रमाणावर स्पृश्यास्पृश्यता पाळली जाऊ लागली व त्यामुळे भारतीय समाज छिन्नविछिन्न झाला. ८० ते ८५ टक्के भारतीय गोर गरीब, दलित समाज दारिद्र्याच्या खाईत लोटला गेला. त्याला समाजिक प्रतिष्ठा राहिली नाही. आणि स्वतःच्या आर्थिक साधनांपासूनही तो वंचित राहिला. अशा स्थितीत त्याची भयंकर दुर्दशा होणे स्वाभाविकच होते. या समाजात जनावरांची पुजा केली जाते, सापाला दूध पाजले जाते परंतु माणसाला माणूस म्हणूनही जगणे शक्य नव्हते. या भयंकर दुर्दशेतून समाजाला केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मुक्त करू शकणार नाही तर राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच व्यक्तीला समाजिक प्रतिष्ठा व आर्थिक स्वातंत्र्यही मिळाले पाहिजे असा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा

विचार होता व हेच त्यांच्या समग्र सामाजिक न्यायाच्या लढ्याचे सूत्र होते असे दिसते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना ही प्रामुख्याने समाजातील सर्व माणसे समान आहेत,त्यांच्यात धर्म, वंश, जात, रंग, जन्मस्थान आणि संप्रदाय यावरून भेदभाव केला जाऊ नये अशी आहे.^१ स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तीन तत्वांवर आधारित असलेला मानवतावाद त्यांना अपेक्षित आहे. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता याद्वारे न्याय प्रस्तापित करता येईल अशी त्यांची पूर्ण खात्री होती किंबहुना त्यांची संकल्पनाही ह्या तीन तत्वांवर आधारित आहे.

त्यांच्या सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचे विस्तारित स्वरूप, प्रतिबिंब भारतीय राज्यघटनेच्या १५ व्या कलमात पडलेले दिसून येते. "The state shall not discriminate against any citizen on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them". Indian constitution, part-3-Article no.15, (1).

याचा अर्थ स्वतंत्र भारतातील कोणत्याही नागरीकांसोबत केवळ ते विशिष्ट वंशाचे, जातीचे, लिंगाचे वा विशिष्ट जन्मस्थान असलेले आहेत म्हणून किंवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून भेदभाव केला जाणार नाही.

संशोधन पद्धती – तथ्य संकलन

प्रस्तुत संशोधनासाठी घटनेचे स्वरूप व वस्तुस्थितीच्या मुळाशी असणाऱ्या कारणांचा वस्तुनिष्ठ शोध घेण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधनात्मक आराखडा संशोधनासाठी निवडला

आहे. तसेच प्रस्तुत निबंधाचा अध्ययनात दुय्यम स्रोताच्या आधारे वास्तविक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संबंधित साहित्याचा अभ्यास करून संकलित चित्र उभे केले आहे. संबंधित विषयाच्या अध्ययनासाठी विविध द्वितीय स्रोतांचा वापर केला जाणार आहे. या प्रस्तुत विषयाशी संबंधित संदर्भ ग्रंथ, भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन यांच्याद्वारे प्रकाशित संबंधित साहित्य, भारतीय राज्यघटना, वेगवेगळ्या विचारवंतांची पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे, विविध वृत्तपत्रातील संशोधन विषयक लेख इत्यादी स्रोतांचा वापर करून या विषयाचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

अस्पृश्यता :

भारतीय समाजव्यवस्थेची अस्पृश्यता ही एक अमानवीय समस्या आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, "हिंदूतील अस्पृश्यता ही एक विचित्र आणि जगाच्या पाठीवर ईतर कोणत्याही भागातील मानवतेला अपरिचित गोष्ट आहे". (Untouchability among Hindus is thus a unique phenomenon, unknown to humanity in other parts of the world.)²

अस्पृश्य समाजावर ब्राम्हणांचे व हिंदू धर्माचे वर्चस्व असल्याकारणाने पेशवाईच्या काळात तर या समाजावर असिमित अत्याचार झाले. हा अस्पृश्य समाज धर्माने हिंदू असतांना देखील हिंदू समान वागणूक दिली नाही. त्यांना हिन लेखून सदैव त्यांचा अपमान केला तेव्हा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना आपल्या अस्पृश्य बांधवांना हिंदू धर्माकडून मिळणाऱ्या घाणेरड्या वागणुकीपासून मुक्त करण्याची गरज वाटू लागली व त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन यासाठीच खर्ची घातले. डॉ.आंबेडकरांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना म्हणजे सरळ सरळ हिंदू धर्माच्या न्याय

संकल्पनेला विरोध होय.³ कारण या धर्माची न्यायाची संकल्पना ही मुख्यतः वर्ग आणि जातीशी निगडित आहे. ऑरिस्टॉलच्या मते पायरीप्रमाणे वागा हा हिंदू धर्माचा न्याय आहे.⁴ म्हणजेच आपले परंपारिक हक्क बजावणे, कर्तव्याचे पालन करणे हा हिंदू धर्माचा न्याय होय. उदा. दलितांना हिन दर्जाचे हक्क होते तर श्रेष्ठांची सेवा करणे हे त्यांचे कर्तव्य होते. त्यामुळे असे कर्तव्य न पाळणाऱ्या व्यक्तीला कठोर शिक्षा केली जात असे.

या हिंदू धर्माच्या न्यायाच्या संकल्पनेत एकवाक्यता किंवा एकसुत्रता येत नाही. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते या धर्मात न्यायाकरीता जातीसाठी वेगवेगळा न्याय आहे. मनूचा असमान कायदा आहे. त्याचप्रमाणे हक्काची असमान वाटणी आहे. स्त्रियांना व शूद्रांना शिक्षणाचा हक्क नाही. स्त्री व अस्पृश्यांना ब्राम्हणांच्या तूलनेत कठोर शिक्षा परंतु ब्राम्हणांना गंभीर गुन्ह्यांसाठी सौम्य शिक्षा होती.

डॉ.आंबेडकर आणि धर्मवादी न्यायाची संकल्पना:

डॉ.आंबेडकरांनी धर्मवादी न्यायाची संकल्पना नाकारली कारण या संकल्पनेप्रमाणे अन्यायग्रस्त व्यक्ती अन्यायापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी देवापुढे आपली गन्हानी मांडत असतो. देवापुढे अन्यायाची दाद मागणे ही केवळ न्यायाची मानसिक पातळीवरील मागणी होती असे डॉ.आंबेडकर म्हणतात. डॉ.आंबेडकर या संदर्भात असे सांगू इच्छितात की, खऱ्या अर्थाने न्याय प्रस्तापित करायचा असेल तर ज्या भौतिक प्रांतामध्ये अन्याय होतो त्याच भौतिक प्रांतात न्याय प्रस्तापित करणे योग्य असते.

न्यायाची अध्यात्मवादी कल्पना :

डॉ.आंबेडकर या न्यायाच्या कल्पनेवर टीका करतात. त्यांच्यामते या न्याय संकल्पनेमध्ये सर्वसामान्यपणे जो अन्याय करतो, त्याच्या

दयाबुद्धीला आव्हान केले जाते, त्याच्या ह्याला आव्हान केले जाते.

थोडक्यात ही न्यायाची संकल्पना महात्मा गांधीच्या न्यायाच्या संकल्पनेच्या जवळ जाणारी आहे. डॉ.आंबेडकरांच्या मते भारतासारख्या जाती ग्रस्त समाजात अध्यात्मिक न्यायाची संकल्पना मुळ धरू शकत नाही. ती अयशस्वी होऊ शकते कारण ब्राम्हणांना आपल्या समाजिक अन्यायाबद्दल अपराध्यासारखे वाटत नाही. त्यांच्याकडे दयाबुद्धीचा, चांगुलपणाचा अभाव आहे, त्यामुळे अध्यात्मिक पातळीवरती न्यायाची संकल्पना प्रस्तापित जरी होऊ शकत असली तरी व्यवहारात मात्र येऊ शकत नाही असे डॉ.आंबेडकरांना वाटत होते.

घटनात्मक न्यायाची संकल्पना :

घटनावादी न्यायाची संकल्पना वरीलप्रकारच्या विविध न्याय संकल्पनेपेक्षा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अधिक जवळची वाटते. कारण यामध्ये न्यायाची कल्पना कोणाच्या मर्जीवर सोपविलेली नाही किंवा कोणाच्या चांगुलपणावर सोपविलेली नाही तर राज्याच्या हस्तक्षेपावर आधारलेली आहे. ब्रिटीशांनी भारतात आल्यावर कायद्याचे सूत्रिकरण आणि सामाजीकरण केले त्यामुळे हिंदू न्याय कल्पनेमध्ये असलेले वेगळेपण संपूष्ठात आले. यात कायद्याने समानतेच्या तत्वाचा स्विकार केला तसेच अस्पृश्यता कालबाहय ठरविली गेली. सुरुवातीस डॉ.आंबेडकरांनी जरी या संकल्पनेचा पुरस्कार केला असला तरी नंतर या घटनात्मक न्याय संकल्पनेवर देखील टीका केली.

त्यांच्यामते न्यायदानाचे काम जर आपण राज्यावरती आणि प्रशासनावरती सोपविले तर त्यातून दलितांना न्याय मिळेलच याची शाश्वती नाही.

न्यायालयाच्या बाबतीतही डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना शंका होती. न्यायधिश हे सवर्ण जातीचे असल्यामुळे तेथेही दलितांची अडवणुक होते, कारण दलितांना एकतर साक्षीदार मिळणार नाही आणि जर मिळाला तर तो दलितांच्या बाजूने उभा राहणार नाही.

डॉ.आंबेडकरांचा सामाजिक न्यायाचा मध्यम मार्ग:

डॉ.आंबेडकरांनी सुरुवातीला न्यायाची उदारमतवादी भूमिका स्विकारली ज्यामध्ये व्यवस्थेमध्ये राहून दलितांना सामाजिक न्याय कसा मिळेल याचा विचार करण्यात आला. डॉ. आंबेडकरांच्या मते उदारमतवादी न्यायाची कल्पना फ्रेंच राज्यक्रांतीतून उदयास आली. डॉ. आंबेडकरांच्या मते फ्रेंच राज्यक्रांती सामाजिक न्याय प्रस्तापित करण्याची पुर्व अट असली तरी ती अपुर्ण अट आहे.

भांडवली समाजामध्ये शोषितांना न्याय अंशतः भेटतो त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांना उदारमतवादाच्या मर्यादा स्पष्टपणे दिसल्या. सामाजिक न्याय प्रस्तापनेसाठी बुद्ध्याच्या क्रांतीची आवश्यकता जाणवली व या मार्गानेच दलित शोषित समाजाला न्याय मिळू शकतो असे डॉ.आंबेडकरांचे मत होते.

संरक्षित भेदभावाच्या तत्वाचा पुरस्कार:

न्यायाचे दोन प्रकार आहेत १) कायद्याने मिळणारा २) सामाजिक कायदेशीर न्याय म्हणजे राष्ट्रीयत्व व सदसद्विवेक यावर आधारीत कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी होय तर सामाजिक न्याय आधारित असतो, सामाजिक गरजा ध्यानात ठेऊन बनविलेल्या कायद्याच्या अंमलबजावणीवर. समाजातील साऱ्या वर्गाच्या (घटकाच्या) सामाजिक गरजा समान नसतात. जसे की, अपंगाच्या गरजा वेगळ्या असतात तसेच सामाजिक दमनाने शतकानुशतके बळी ठरलेल्या

सामाजिक गरजा वेगवेगळ्या असतील. त्यामुळे त्यांना वेगवेगळे कायदे लागतील किंवा कायद्याच्या चौकटीतच निदान वेगळी वागणुक देणे गरजेचे राहिल. त्यांना इतर प्रगत वर्गाच्या रांगेत नेऊन बसवायला, वरीलप्रमाणे परिणामकारक वागणुक देण्यासाठी एक सकारात्मक हस्तक्षेप आवश्यक आहे. त्यालाच "संरक्षक भेद" म्हणतात.^६

समान संधी सामाजिक शैक्षणिक दृष्टीने मागासलेल्या लोकांना चांगल्या सुखसुविधा व संरक्षण व विशेष अधिकार दिल्याशिवाय सामाजिक न्याय मिळू शकत नाही हे डॉ.आंबेडकरांना माहित होती. म्हणून त्यांनी भारतीय राज्यघटनेत समतेच्या आणि समान संधीच्या तत्वाबरोबर समतोल राखण्यासाठी "संरक्षित भेदभावाच्या तत्वाचा" पुरस्कार केला.^७

हिंदू कोडबील आणि सामाजिक न्याय :

भारतीय राज्यघटनेचे उद्दिष्ट असलेले सामाजिक न्यायाचे तत्व वास्तवात उतरविण्यासाठी हिंदू कायद्यात सुधारणा करून पारंपरिक कायद्याच्या जोखडात बंदिस्त असणाऱ्या स्त्रियांनाही पुरुषासमान म्हणजे स्त्री पुरुषांना समान कायदा लागू करण्यात यावा, स्त्रियांना सर्व क्षेत्रात समानतेचा अधिकार प्राप्त व्हावा यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बीलाचा आग्रह धरला होता . यासंबंधी डॉ.आंबेडकर म्हणतात "समाजातील वर्गावर्गातील असमानता, स्त्री पुरुष यांच्या असमानता तशीच अस्पर्शीत राहून देऊन, आर्थिक समस्यांशी निगडित कायदे संमत करीत जाणे म्हणजे आमच्या संविधानाची चेष्ट करणे होय, आणि शेनाच्या ढिगाऱ्यावर राजप्रसाद बांधण्यासारखे होय. हिंदू संहितेला मी हे महत्व देतो".^८ याचा गर्भित अर्थ असा आहे की, स्त्री पुरुष समतेशिवाय सामाजिक न्याय असंभव आहे. म्हणजेच सामाजिक न्यायासाठी हिंदू

कायद्याची राज्यघटनेतील स्त्री स्वातंत्र्यविषयक तरतूद महत्वपूर्ण ठरते.

आर्थिक न्याय :

सामाजिक न्यायाप्रमाणेच आर्थिक आणि राजकीय न्याय डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित होता. आदर्श अशा समाजाची निर्मिती करण्याकरीता सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची तरतूद त्यांनी भारतीय राज्यघटनेत केली. आर्थिक आणि राजकीय न्यायाशिवाय सामाजिक न्याय मिळू शकणार नाही याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. त्याकरिता स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तत्वांच्या आधारावर राजकीय आणि आर्थिक न्याय राज्यघटनेत अंतर्भूत केला आहे.

या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २५ नोव्हेंबर १९४९ च्या आपल्या ऐतिहासिक भाषणात स्पष्ट इशारा दिला होता की, "२६ जानेवारी १९५० ला आपण एका विसंगीपूर्ण जीवनात प्रवेश करित आहोत. राजकारणात समानता आणि सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात विषमता राहिल असा हा विरोधाभास शक्य तितक्या लवकर नष्ट केला नाही तर असमानतेची आस ज्यांना लागली, ते घटना परिषदेने एवढ्या परिश्रमाने तयार केलेल्या राजकीय लोकशाहीचा डोलारा उध्वस्त केल्याशिवाय राहणार नाही."^९

अशा प्रकारे डॉ.आंबेडकरांची न्यायाची सकल्पना ही भारतीय समाजाच्या प्रत्येक सदस्याचे व्यापकहीत साधने आणि मानव मानव, समुह समुह, समुदाय समुदायामधील सकारात्मक आणि रचनात्मक अशा संबंधावर आधिरित आहे.^{१०}

भारतीय राज्यघटना आणि सामाजिक न्याय :

भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत सामाजिक न्यायासंबंधातील बाबी संक्षिप्तपणे मांडणात आलेल्या आहे.

संविधानाची प्रस्तावना म्हणते की, आम्ही भारताचे नागरिक सन्मानाने स्विकारतो की, भारत हे सार्वभौम, सामाजिक, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही गणराज्य आहे. आणि हयाद्वारे सान्या नागरीकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देतो. त्यात संधी आणि प्रतिष्ठेची समानता, धर्म आणि पुजा विधींचे स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व याचा समावेश होतो. येथे हे उल्लेखनीय आहे की, न्यायाबाबत लक्ष वेधतांना सामाजिक न्याय हा आर्थिक न्यायाच्या आधी येतो आणि आर्थिक न्याय राजकीय न्यायाच्या आधी. हया क्रमवारीवरून हे लक्षत येते की, राजकीय स्वातंत्र्यापुर्वी सामाजिक सुधारणा आवश्यक आहेत.

स्वातंत्र्यापुर्वी अस्पृश्यता, सामाजिक विषमता, जाती वर्णन व्यवस्था, हुंडा पध्दती, सतीप्रथा, स्त्रियांना नाकारलेले संपत्तीवरील अधिकार इत्यादी गोष्टींचा नाश करणे यांचा सामाजिक सुधारणात अंतर्भाव व्हायचा, ह्या सामाजिक अनिष्टांचा नाश हीच सामाजिक न्यायाची मूळ संकल्पना होय.^{११} सामाजिक न्यायाशिवाय आर्थिक न्याय शक्य नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते की, समाजातील विविध घटकांच्या सामाजिक गरजांची पूर्तता करणे हेच कायद्याचे कार्य असावे. हे करताना अडथळा ठरणान्या समाजातील अनिष्ट चालीरितींना तिलांजली देणे आवश्यक आहे.

न्यायाच्या तत्त्वाला राज्यघटनेत प्राथकित देणे आवश्यक होते. कारण भारतातील सामाजिक आणि राजकीय न्यायाच्या दृष्टीने कायद्यामध्ये तरतुद करावयाची होती. देशातील कायद्यामुळे सामाजिक आणि व्यक्तिगत न्याय मिळणे महत्त्वाचे होते म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेचे मुख्य उद्दिष्ट सामाजिक न्याय हे आहे.^{१२}

राज्यघटनेच्या तिसऱ्या आणि चौथ्या भागात सामाजिक न्यायासंबंधीचे वर्णन केले आहे.^{१३} व्यक्तीने समाजाच्या हिताकरिता कायद्यानुसार कार्य आणि आचरण करावे दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की, अहंवाद आणि स्वार्थवादाच्या अनियंति क्षेत्रावर आत्मसंयम ठेवणे ही गोष्ट न्यायाच्या संकल्पनेकरिता आवश्यक आहे.^{१४} जर लोकांनी कायद्यानुसार आचरण केले तर मानवी संबंध हे न्यायपूर्ण राहतील सामाजिक न्यायाची भूमिका आहे की, व्यक्ति आणि समाज यांच्यातील संबंधाचा समन्वय अशाप्रकारे असावा की, ज्याद्वारे अन्याय हा अनैतिक असल्याचे सिद्ध होईल.^{१५} व्यक्तीचा व्यक्तीप्रती न्यायपूर्ण असा व्यवहार असला पाहिजे. असा व्यवहार हा केवळ व्यक्तीच्या उद्देशपुर्वीबरोबर संपूर्ण समाजाच्या हिताचेदेखील रक्षण करू शकेल असा डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास होता.

अशाप्रकारे भारतीय राज्यघटनेतील सामाजिक न्यायाचे तत्त्व हे व्यक्तीच्या हितापेक्षा जनसामान्यांच्या हिताची प्राप्ती करणे^{१६} हे आहे.

निष्कर्ष :

भारतीय राज्यघटनेचे मुख्य उद्दिष्ट सामाजिक न्याय हे आहे. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचार कार्याचे ध्येयही सामाजिक न्याय प्रस्तापित करून जाती विरहित वर्ग विहीन शोषण मुक्त समाज निर्माण करो हे आहे. भारतीय राज्यघटना आणि डॉ. आंबेडकरांच्या समग्र जीवन संघर्षाचे, समग्र चिंतन व संशोधनाचे अध्ययन केल्यास त्यातून डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक न्यायाची संकल्पना स्पष्टपणे दृगोचर होते कारण त्यात धर्मनिरपेक्ष भारताच्या निर्मितीसोबतच प्रत्येकाच्या समान विकासाला संधी मिळेल अशी तरतुद आढळून येते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या सामाजिक न्यायाच्या

संकल्पनेत कायदा आणि लोकांच्या सत्सदविवेक बुद्धीला अधिक महत्त्व दिलेले आढळून येते. एकूणच डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक न्यायाची संकल्पना ही स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्त्वावर आधारलेली दिसते. हेच त्यांचे जीवन विषयक तत्त्वज्ञानही आहे असे अभ्यासाअंती स्पष्ट होते.

समारोप :

माझा समाज आणि माझ्या देशातील बांधवासाठी राष्ट्रांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी, राष्ट्रीय एकात्मता व सामाजिक न्यायभावना प्रस्थापित करण्यासाठी झटने अशी आपुलकीची भावना प्रत्येक भारतीय तरुणांच्या मनात निर्माण होणे ही काळाची गरज आहे.

परंतु सध्याचे चित्र मात्र वेगळे झालेले दिसून येत आहे. नको त्या ठिकाणी अपात्र लोकांची भरती, पैशाला दिले जाणारे अति महत्त्व, गुणवत्तेचा होत चाललेला न्हास आणि त्यातून बोकाळलेला भ्रष्टाचार हा विषमतेला खतपाणी घालण्याचे काम करीत आहे. तद्वतच समाजाला परिपूर्ण बनविणाऱ्या पवित्र अशा शिक्षणासारख्या क्षेत्रामध्येसुद्धा अवगुणांचे पडसाद उमटतांन दिसत आहेत. शिक्षण क्षेत्रामध्ये शिक्षण संस्थाना दिल्या जाणाऱ्या मान्यता, शिक्षण सम्राटाकडे असलेले सर्वाच्च अधिकार आणि त्यामुळे गुणवत्तेची होणारी हेळसांड या सर्व बाबी लोकशाहीला पोखरून टाकण्यास आणि सामाजिक न्यायास बाधा आणण्यास साह्यभूत ठरत आहेत.

आजचा जातीवाद, प्रांतवाद, धर्मवाद, दहशतवाद, जागतिकीकरण, भ्रष्टाचार, दलितांवरील वाढता अन्याय अत्याचार नष्ट करण्यासाठी जोपर्यंत सामाजिक न्यायाची भावना, महत्त्व व तत्त्व मानसामाणसांच्या मनात रुजणार नाही तोपर्यंत धार्मिक कलह, जातीवाद, प्रांतवाद,

विषमता, भ्रष्टाचार या बाबी समृद्ध व बलशाली भारत बनविण्याच्या मार्गातील प्रमुख अडसर आहे. कारण आज सॉक्रेटीसने म्हटल्याप्रमाणे "न्याय म्हणजे शक्तीशाली लोकांचे हित" असे चित्र या देशात निर्माण झाले आहे. कारण आज भारतात कायदानुसार जरी सामाजिक समानता, समान सुरक्षा आणि कायद्यासमोर समानता-समान संधी या गोष्टी अस्तित्वात असल्यातरी दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगणाऱ्या आणि गरीब वर्गासाठी न्याय हा शब्दच आवाक्याबाहेरचा झाला आहे.

या सर्वांवर उपाय म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेली व भारतीय राज्यघटनेत अभिप्रेत असलेली सामाजिक न्यायाची संकल्पना ही व्यक्तींची जीवनपद्धती झाली पाहिजे. हीच भारतीय समाजाच्या संपूर्ण विकासाची, सामाजिक न्यायाच्या निर्माणाची हमी आहे कारण सामाजिक न्याय म्हणजे जाती, वर्ग विहिन समाजाची निर्मिती करणारी यंत्रणा आहे. भांडवलशाही आणि धर्मशाही यावर मात करून एक व्यापक बंधुत्वाची आणि सामाजिक न्यायाची निर्मिती यातून साधता येईल असे वाटते.

संदर्भ सूची :

- १) डॉ. कसबे, डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, सुगत प्रकाशन, नागपूर (१९८९), पृ. १०३
- २) डॉ. प्रदिप आगलावे, समाजाशास्त्रज्ञ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पृ. ९०
- ३) प्रा. राजेश गायकवाड, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना, पृ. ४
- ४) तत्रैव, पृ. ४
- ५) तत्रैव, पृ. ४
- ६) मुंशीलाल गौतम, कायदा व सामाजिक न्याय, लोकराज्य, २००६, पृ. ६३
- ७) डॉ. प्रदिप आगलावे, समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पृ. १९२

- ८) डॉ. रूपा कुळकर्णी बोधी, महिलांचे कैवरी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकराज्य २००६, पृ. ९७
- ९) Ostin G. "The Indian Constitution (1976) p. 140, Quated by Dr. Jatawa, 'Indian Society and constitution Hindi. 1989, p. 8
- १०) डॉ. प्रदिप आगलावे, समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पृ. १९४
- ११) मुंशीलाल गौतम, कायदा व सामाजिक न्याय, लोकराज्य, २००६, पृ. ९७
- १२) भारतीय समाज एवं संविधान - डॉ. डी.आर. जाटव, पृ. ७
- १३) तत्रैव, पृ. ७
- १४) तत्रैव, पृ. ७
- १५) डॉ. प्रदिप आगलावे, समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पृ. १९३
- 16) Ostin G. "The Indian Constitution (1976) p. 140, Quated by Dr. Jatawa, 'Indian Society and constitution Hindi. 1989, p. 8

△△△

दलित कवितेची वाटचाल

प्रा.गौतम बाबूलाल थोरात

सार्वजनिक कला वाणिज्य महाविद्यालय
विसरवाडी ता.नवापूर जि.नंदुरबार

प्रस्तावना:- दलित कविता स्वानुभाव मांडते.विषमतेला हादरा देते.विषमतेने बर्बाद केलेल्या माणसांचे मनोगत मांडते. गावकुसाबहेरचे दुर्लक्षित जीवन मराठी कविता मांडत नाही. ही तीची मर्यादा दलित कविता लक्षात आणून देते. नकार, वेदना, विद्रोह, वैचारिकता ही तिची लक्षणे आता सर्वमान्य होतांना दिसतात. ही कविता “स्व” चा शोध घेताघेता स्वकीयांनाही आपल्या स्वार्थामुळे फटकारते.

त्र्यंबक सांडु सपकाळे:- खान्देशात ज्येष्ठ “दलित कवी” म्हणुन यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. सुरंग, ब्रोकनमेन हे त्यांचे काव्यसंग्रह आहेत. रेल्वेच्या प्रवासातला स्वानुभाव “गाडी लागली माल्हे गाडी लागली” या अहिराणी कवितेतून मांडला. जात कळाल्यावर सहप्रवाशी कवी सोबत घेतलेला चहा, नाश्ता, जेवण वांती करुन बाहेर काढतो. दलितांना किती हिन वागणूक दिली जाते हे त्या काव्यातून मांडतात. “जरा कळ काढा तुम्ही” ही कविता दलितांना प्रवाहा बाहेर कसे ठेवतात. ही बाब नजरेसमोर आणते. लग्नात जेवणाचे आवतण देतात. मांडवाबाहेर ताटकळत उभे ठेवतात. विचारणा केली तर “जरा कळ काढा तुम्ही” असेच सांगतात. सामाजिक प्रवाहात दलितांना बाहेरच ताटकळत ठेवतात हा लाक्षणिक अर्थ त्यांना मांडावयाचा आहे. “आपण कुठे भेटायचे” या काव्यातूनही समानतेचा हक्क मागतात. हक्क दिला नाही तर विषमता निर्माण करणाऱ्यांना रोखठोख प्रश्न विचारतात.

‘ आपण कुठे भेटायचे?
कसे भेटायचे ?

भरत भेटला रामास जसा

का-----? कौरव पांडव भेटले तसे ’^१

बंधुभावने समानतेचा हक्क द्या नाही तर त्यासाठी युद्धाचीही तयारी आहे. असा दम भरतात. आंबडेकरी तत्वज्ञान त्यांच्या काव्यात भरलेले दिसते. त्यामुळे डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात. “सपकाळेची कविता ही अस्सल आंबडेकरी तत्वज्ञानाची स्वयंप्रकाशित कविता आहे”^२

नामदेव लक्ष्मण ढसाळ:- ढसाळांची कविता दलित कवितेतील विद्रोहाचा उच्चांक गाठतांना दिसते. प्रस्थापितांना त्यांची कविता चांगलीच ठोकून काढते. शोषण करणाऱ्यांचा धिकार बेडरपणे करते. गतकाळातली, वर्तमानकाळातलीही विषमता खुल्लमखुल्ला मांडते. विषमतेने बर्बाद केलेल्या माणसाचे मनोगत मांडते “गोलपिठा” हा काव्यसंग्रह विद्रोहाचा मैलाचा दगड ठरला “मुंबई” महानगरात माणूस यंत्रात अडकल्यासारखा जखमी झाला. कोणतेही हक्क मिळत नाहीत. ढसाळ संतापतात. आपली शब्दकळा धारदार करतात.गोलपीठा कवितेत ते जाणवते.

“माणसाने प्लेटो, आईनस्टाईन, आर्किमिडीज, साक्रेटिस, मार्क्स, अशोक, हिटलर-बिटलर, कामू, सार्म, काफका, बोदलेअर, रेम्बो, इझरापाऊंड, हॉपकिन्स, गटे, दोस्तोव्हस्की, मायकोव्हस्की, मॅक्सीम गार्की, एडिसन-मेडिसन, कालिदास, तुकाराम, व्यास, शेक्सपिअर ज्ञानेश्वर वर्गरे वॅगरेना त्यांच्या शब्दासकट गटाराचे मेनहोल उघडून त्यात सलग सडत ठेवावे”^३

माणसाला हक्क मिळत नाही तेव्हा विज्ञान, तत्त्वज्ञान, साहित्य, इतिहास यांचे कौतुक का करावे! असे दसाळांना वाटते. खुप वर्षांपासून अन्याय शोषण सहन करणाऱ्यांच्या वेदना व्यक्त करण्यासाठी गुळगुळीत शब्द कामाचे नाहीत. त्यासाठी बंडखोर शब्दरचनेची गरज दिसते. म्हणून ढसाळ शब्दरचनेतुन आग ओकतात “तुही इयत्ता कंची” हा काव्यसंग्रहही अशीच बंडखोरी करतांना भासतो.

“आंबेडकर-७९” या काव्यात ढसाळ म्हणतात

“हा भाकरीचा जाहीरनामा

हा संसदेचा रंडीखाना

ही देश नावाची आई

राजरोस निजते कुबेराच्या सोबत”^४

ही प्रस्थापितांना हादरवणारी शब्दरचना वाटते खरी.पण धगधते शब्द वापरून व्यवस्थेला गदागदा हलवून सोडणे ही ढसाळांच्या काव्यलेखनाची खासियत आहे. दलित कवितेच्या वेदना, विद्रोह, वैचारिकता या क्षमता बद्दल एक लक्षणीय निरीक्षण आढळते “दलित कवितेत जातीप्रथेविषयी आक्रोश व्यक्त झालेला आहे. हे खरेच असले तरी ही कविता भावविवश नाही. तिच्यातील विचारप्रणालीमुळे तिला विद्रोहाच्या कवितेचे रूप आले आहे. कवितेच्या भाषेची, संकेताची मोडतोड करुन एक नवीन कविता रचली गेली. ती शक्तिमान ठरली विचारप्रणालीमुळे ज्याकवितेत विचारप्रणालीचा गाभा आढळत नाही ती विद्रोहाची शब्दावली वापरते पण विद्रोहात्मक नसते. या कवितेत गत इतिहासाचे आणि वर्तमान इतिहासाचे भान आहे”^५ यामुळे आणखी दलित कवितेची महती वाढते.

वामन निंबाळकर:- पहिल्या पिढीतील महत्वाचे कवी आंबेडकर हेच दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान आहेत ही भूमिका ठासून मांडतात. वैचारिक बैठक मजबत. “गावकुसाबाहेरची कविता” हा काव्यसंग्रह अस्पृश्य, बहिष्कृत, गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनाकडे मराठी कवितेचे कधी लक्ष गेलेच नाही. ही

मराठी कवितेची मर्यादा म्हणा किंवा विषमता. पण कवी मात्र मराठी कवितेला कोसतात.गावाच्या बाहेर राहणाऱ्या लोकांचा आवाज गावाच्या गल्लीपर्यंत कधी पोहचला नाही. त्यामुळे त्यांचे शब्द आग बनतात घर, दारे, माणसे पेटवायला निघतात.

“शब्दांनीच पेटतात घरे, दारे, देश

आणि माणसेसुध्दा

शब्द विझवतात आग ही, शब्दांनी पेटलेल्या माणसांची”^६

प्रा. केशव तानाजी मेश्राम:- दलित कवितेत स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण करणारा कवी उत्खनन, जुगलबंदी, अकस्मात, चरित, कृतकपुत्र, अनिवास, दाम्पत्यगीता असे जवळपास सात काव्यसंग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. मेश्रामांची कविता वेदना, विद्रोह तर मांडतेच पण “स्व” चा शोध अधिक घेते “झाड” या प्रतिमेतूनच “स्व” चा इतरांचा शोध घेतला. उत्खनन या संग्रहात त्यांचे एकाकीपण जाणवते. भूमिका कवितेत म्हणतात. “मीही सोडली आहे आता माझी मुक्याची भूमिका” एकाकीपणातून उदिग्नभावनेतून बाहेर पडण्यासाठी भूमिका बदलतात. आम्ही जळतो आहोत सुखदुःखासहित. आमच्या वस्तीत पोस्टमन, संस्कार, सभ्यता, सूर्य सारेच गोंधळतात. त्यामुळे चेहऱ्यावर समाधान दिसत नाही ही भावना कवीची आहे. प्रा.शांता शेळके उत्खनन बदल आपले निरीक्षण मांडतांना म्हणतात. “वेगवेगळ्या सामाजिक स्तरांतून कवीचा जो आजवरचा जीवनप्रवास झाला आहे त्या स्तरांचे हे निर्भिड आणि डोळस “उत्खनन” आहे.” जुगलबंदी ही जणुकाही देवासोबत होती. असे “मुक्काम” काव्यातून जाणवते.

“ते गर्जना करुन उठले.....बोलु लागले....

माणसांसाठी असले अपशब्द”^७

देवाच्या प्रसादाने माझी भुक भागली असती पण माणसाठी त्याने वापरलेले शब्द ऐकून मी खाली मान

घालून निघून गेलो. असे मोश्राम म्हणतात. “अनिवास” या संग्रहातील “लोकशाहिचे आक्रीत” या काव्यातुन वास्तविकता मांडली आहे.

“लोकशाही: निवडणुकांचा बाजार

लोकशाही: कोण्या वानाची ही बाई

लोकशाही: अधिकाराच्या चक्रीजात्यात सत्तेचे गरमपीठ

लोकशाही: बिनरक्ताची बुळबुळीत अजब अळी

मिळते त्यांना ओरपावे..... बाकीच्यांनी अळीमिळी गुपचिळी.....

कशी ही आमची माणसे..... आक्रीत सारे मुडद्यांसारखे साहतात

पक्षोपपक्षांच्या अवघ्याच नंदया आता वाळवंटाकडेच वाहतात”^८

निवडणुक, सत्ता, स्वार्थ, पक्ष, पाटर्या या भोवतीच लोकशाही घुटमळते. यातच राजकारणी संवेदनाशून्य बनतात. तेच लोकशाहीला संपवितात. समाजाला माणसांना चक्रात मशिनमध्ये टाकल्यासारखे तुकडे-तुकडे करतात.

डॉ.ज्योती लांजेवार :- दिशा हा काव्यसंग्रह आहे. त्यांची कविता अन्याया विरुद्ध पेटून उठते.पण त्याचवेळ परिस्थितीचाही विचार अंतर्मुख होवून करते.समाजातील सर्व घटकांच्या व्यथा-वेदना त्यांची कविता मांडते.स्त्री या घटकाबरोबरच अस्पृश्य म्हणून त्यांच्या वेदना मनात खूप ठसठसतात. वेदना मांडतांना त्या वेळची परिस्थिती नजरे समोर ठेवतात.पण तरीही वेदनेवर कोणी फुंकर घालीत नाहीत.नेव्हा त्या कणखर होतात. विद्रोहाचे हत्यार उपसतात.

“आकाश छेदण्याची हिमंत प्रत्येकात येईल

क्रांतीचा वारा जेव्हा तुफान रुप घेईल”^९

आंबेडकरांच्या क्रांतीचे बळ अंगात संचारलमासारखे ते शब्दावर हुकूमन गाजवुन विद्रोहाची विगुल वाजवितात. प्रा.शरदचंद्र मुविमबोध यांचा मार्क्सवादाचा प्रभाव त्यांच्या काव्यावर दिसून येतो.

दीपक त्रिभुवन, :- दीपक त्रिभुवन, लोकनाथ, यशवंत, सत्तेधर मोरे, राम दातोंडे, भुजंग मेश्राम, महेंद्र भवरे हे तिसऱ्या पिढीतील कवी आहेत. यांनी आंबेडकर चळवळीला गती देण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी स्वकीयांवर कठोर हल्ला करतात. “खोल खदानी” हा त्रिभुवन यांचा काव्यसंग्रह आहे. ते म्हणतात “नसता समाजसेवा प्लस क्रांती

इकवल टु पुतळा समिती”^{१०}

समारोप:- मराठी नव-कवितेने दलित कवितेला जाणून-बुजून दुर करण्याचा प्रयत्न केला दुर्लक्षित करण्याचा प्रयत्न केला. पण उलट ती तिची मर्यादा नजरेसमोर आणते. हे बऱ्याचदा लक्षात येत नाही. दलित कवितेत दुर्बोधता नाही. असंदिग्ध वर्णन आजिबात नाही सरळ सरळ परिवर्तनासाठी ती आपली वाट शेंधते.

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) खान्देशची काव्याधारा-प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव पान नं.९४
- २) विद्रोही कवी त्र्यंबक सपकाळे-डॉ.के.अहिरे-प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव पान नं.४४
- ३) मराठी कविता परंपरा आणि दर्शन संपा डॉ.रविंद्र शोभणे पान नं.१७०
- ४) साहित्य प्रवर्तन-केशव मेश्राम-कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद पान नं.७२
- ५) कवितेविषयी-विद्रोहाची कविता-कवितेचा विद्रोह-वंसत आबाजी डहाके पृष्ठ-६५
- ६) मराठी कविता परंपरा आणि दर्शन-संपा डॉ.शोभणे पृष्ठ -१७८
- ७) अक्षरांचे आभळ-संपा. डॉ.गीता मांजरेकर -पृष्ठ-६६
- ८) जुगलवंदी-केशव मेश्राम-पृष्ठ- ६७
- ९) तत्रैव पृष्ठ-१८०
- १०) आंबेडकरी विचार आणि साहित्य- अविनाश डोळस पृष्ठ-४५

△△△

"नंदुरबार जिल्हा कृषी उत्पन्न बाजार समित्यातील हमाल-मापाडीच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास"

प्रा. मधुकर आत्माराम देसले
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
महिला महाविद्यालय, नंदुरबार (महाराष्ट्र)

१) प्रस्तावना -

'भारत' हा कृषीप्रधान देश आहे. शेती हाच उपजिवीकेचा व्यवसाय असणारे ७०% लोक या देशात आहेत. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये 'शेती व्यवसायाला' जे महत्वपूर्ण स्थान आहे ते इतर कोणत्याही व्यवसायाला नाही. संस्कृतीच्या उदयापासून आजपर्यंत अनेक बदल झालेत. तरी शेती व्यवसायाचे महत्व कमी झालेले नाही. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नातील सर्वात मोठे स्रोत शेती आहे. शेती हे रोजगाराचे प्रमुख साधन आहे. शेती व्यवसाय आपल्या देशाचा आर्थिक कणाच आहे. म्हणून शेतकरी शेतीत मशागत करून शेतमाल कृषी उत्पन्न बाजार समितीत आणतो.

शेतीमधून उत्पादीत केलेल्या मालाला चांगली बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी. शेतीमाल उघड लिलाव पद्धतीने विकला जावा, शेतकऱ्याला भाव कळावा, वजनमाप व्यवस्थित व्हावे, विक्रीत फसवणूक होवू नये, शेतमालाची पट्टी मिळावी, अनधिकृत चार्जस लागू नये. यासाठी मार्केट कमिटीची अंमलबजावणी करून बाजार समित्यांना अधिकार देऊन कृषी उत्पन्न बाजार समितीची स्थापना झाली.

आज आपल्या देशात विविध व्यवसाया-मध्ये लोक मजुरी करतात. त्यापैकी अतिमहत्वाचा परंतु शासन आणि समाजाकडून दुर्लक्षित असा मजुर म्हणजे 'हमाल-मापाडी' हा घटक आहे. त्यांना अतिकष्टाचे काम करूनही मिळणारी मजुरी अतिशय कमी आहे. वाढती महागाईमुळे मिळणाऱ्या मिळकतीत त्यांच्या मुलभूत गरजांची पूर्तताही होत नाही. त्यांच्या कल्याणासाठी कोणताही कायदा नाही. म्हणून कर्जबाजारीपणा, व्यसनाधिनता, निरक्षरता, आरोग्याचे प्रश्न, राहत्या घरांचे प्रश्न,

संघर्षमय जीवन इ. समस्यांना हमाल-मापाडींना तोंड द्यावे लागत आहे.

२) अभ्यास क्षेत्र (संशोधनाची व्याप्ती) -

प्रस्तुत संशोधन निबंधाकरीता महाराष्ट्रातील अतिदुर्गम व नंदुरबारसारख्या आदिवासी जिल्ह्याचा विचार केलेला आहे. येथील एकूण लोकसंख्येपैकी ६५% लोकसंख्या आदिवासी समाजाची आहे. जिल्ह्यात पूर्व-पश्चिम वाहणाऱ्या नद्या असून नर्मदा नदी जिल्ह्याच्या उत्तर सिमेवरून व तापी नदी मध्यवर्ती भागातून वाहते. जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार २१.०० अंश ते २२.३ अंश, रेखावृत्तीय विस्तार ७३.३० अंश ते ७४.३२ अंश असून भौगोलिक क्षेत्रफळ ५०३४.२३ चौ.कि.मी. आहे. नंदुरबार जिल्ह्यात सहा तालुके आहेत. त्याच्या दक्षिण पूर्वेला धुळे जिल्हा तर उत्तरेस मध्यप्रदेशाची सिमा आहे. जिल्ह्याच्या पश्चिमेस गुजरात राज्य आहे. महाराष्ट्राच्या वायव्य भागात नंदुरबारचे स्थान आहे. पर्जन्यात वैविधता असून उत्तरेस सातपुड्याच्या पर्वत रांगेत दक्षिणेकडील सह्याद्रीच्या उपरांगावर सर्वाधिक पर्जन्य पडतो. उर्वरीत भागावर मध्यम पर्जन्यमान आहे. नंदुरबार जिल्ह्यात शेती उत्तम असून शेतमाल बऱ्यापैकी येतो. शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीसाठी जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी कृषी उत्पन्न बाजार समिती आहे. अशा बाजार समितीत कामधंदा करणारे हमाल-मापाडीच्या समस्या व अडचणींचा अभ्यास संशोधनासाठी घेतला आहे.

३) संशोधनाची उद्दिष्टे -

नंदुरबार जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीमधील हमाल-मापाडीचा समस्यांचा अभ्यास करतांना पुढील महत्वाची उद्दिष्टे लक्षात घेतली आहेत.

१) हमाल-मापाडीच्या पाल्यांच्या शैक्षणिक विकासातील अडचणींचा अभ्यास करणे.

२) हमाल-मापाडीच्या आरोग्याच्या संदर्भातील समस्यांचा अभ्यास करणे.

३) हमाल-मापाडीच्या कामासंबंधीच्या अडी-अडचणींचा अभ्यास करणे.

४) हमाल-मापाडीच्या कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या संघर्षाबाबत अभ्यास करणे.

५) हमाल-मापाडीच्या राहत्या घराच्या बाबतीत प्रश्नांविषयी अभ्यास करणे.

४) संशोधनाची गृहीतके -

१) हमाल-मापाडी कामगारांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे.

२) हमाल-मापाडी यांना आरोग्य विषयक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

३) हमाल-मापाडीचे काम शारीरिक कष्टाचे असून त्याला काळ वेळ दिसत नाही.

४) हमाल-मापाडीची मिळकत कमी असल्यामुळे त्यामधुन कुटुंबाच्या मुलभूत गरजांची पूर्तता होत नाही.

५) हमाल-मापाडीची आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असल्यामुळे त्यांचे राहत्या घरांचे प्रश्न आहेत.

५) संशोधन पद्धत -

प्रस्तुत शोध निबंधाकरीता उपलब्ध केलेली माहिती प्राथमिक आणि द्वितीय स्वरूपाची आहे. संशोधक आपल्या समस्याशी संबंधित अशा व्यक्तींशी संपर्क साधून प्रश्न विचारून, मुलाखत घेऊन व प्रत्यक्ष निरीक्षण करून संशोधकाने माहिती संकलित केलेली आहे.

अ) प्राथमिक स्रोत - अनुसूची व मुलाखत

ब) द्वितीय स्रोत - बाजार समिती अहवाल, मासिक, लेख, सर्वेक्षण, संगणक, शासकिय अहवाल, संदर्भ ग्रंथ इ. दुय्यम साधनांचा वापर केलेला आहे. प्रस्तुत आकडेवारीचे विश्लेषण करण्यासाठी संख्याशास्त्रीय पद्धतीचा वापर केलेला आहे. वेगवेगळे तक्ते तयार करून तक्त्याच्या स्पष्टीकरणावरून नंदुरबार जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न

बाजार समित्यांतील हमाल-मापाडीच्या समस्यांवर प्रकाश टाकण्याचा अल्पसा प्रयत्न आहे.

६) संशोधन आराखडा -

आराखड्यामुळे कोणत्याही कार्याला व्यवस्थितपणा येतो. संशोधनाला आरंभ करण्यापूर्वी संशोधनाचा आराखडा तयार करावा लागतो. प्रस्तुत संशोधनासाठी अन्वेषणात्मक व परिचयात्मक आराखडा या प्रकाराची निवड केलेली आहे.

७) नमुना निवड -

प्रस्तुत संशोधनासाठी साधा यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी लॉटरी पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. संशोधनासाठी नंदुरबार जिल्ह्यातील सहा तालुक्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांतील १०० हमाल-मापाडी निवेदकांची निवड केलेली आहे.

८) विषय विवेचन -

नंदुरबार जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांतील हमाल-मापाडीच्या समस्यांविषयीचा अभ्यास या शोधनिबंधात प्रामुख्याने शिक्षणातील अडचणी, आरोग्याविषयी समस्या, कामाच्या संबंधी अडचणी व प्रश्न, कामाच्या ठिकाणी होणारे संघर्ष, राहत्या घरांचे प्रश्न इ. बाबतीत तक्तेनिहाय विश्लेषण केलेले आहे.

तक्ता क्र. ०१

नंदुरबार जिल्हा कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांतील हमाल-मापाडी यांच्या पाल्यांच्या शैक्षणिक विकासातील अडचणी दाखविणारा तक्ता

अ.क्र.	अडचणींचे स्वरूप	निवेदकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	आर्थिक	८२	८२%
२	सामाजिक	१५	१५%
३	भाषा विषयक	०३	०३%

तक्ता क्र. १ वरून असे दिसून येते की, एकूण १०० निवेदकांपैकी मुलांच्या शिक्षणाबाबतीत आर्थिक अडचण असणारे ८२ निवेदक आहेत. सामाजिक अडचण असणारे १५ निवेदक आहेत व भाषा विषयक अडचण असणारे ०३ निवेदक आहेत.

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, आर्थिक अडचण असणारे ८२% निवेदक आहेत. कारण हमाल-मापाडींना मिळणारी मजुरी अत्यंत कमी असल्यामुळे त्यांना मिळणाऱ्या पैशांवर त्यांच्या प्राथमिक गरजाही भागत नाहीत. म्हणून शिक्षणासाठी पैसा नसल्यामुळे अडचणी निर्माण होतात. सामाजिक अडचण असणारे १५% निवेदक आहेत. हमाल-मापाडींच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, काही जाती-जमातीत मुला-मुलींना शिक्षण देण्याची प्रथा नाही. म्हणून त्यांना सामाजिक अडचणींना सामोरे जावे लागते. ०३% निवेदकांना भाषाविषयी अडचणी आहेत. हमाल-मापाडी वर्गातील अनुसूचित जमातींमधील लोकांच्या बोलीभाषेत पुस्तके नाहीत. इतर भाषेतील पुस्तके वाचता येत नाही व काही भागात शिक्षणाची सुविधा नाही. म्हणून शैक्षणिक विकासात अडचणी येताना दिसून येतात.

तक्ता क्र. ०२

नंदुरबार जिल्हा कृषी उत्पन्न बाजार समितीमधील
हमाल-मापाडींच्या आरोग्यावर होणारा
परिणाम दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	आरोग्यावरील परिणाम	निवेदकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	आजारी पडणे	५०	५०%
२	हात-पाय दुखणे	११	११%
३	पाठीचा त्रास	१५	१५%
४	श्वसन विकार	२०	२०%
५	पोटाचा त्रास	०२	०२%
६	आजारी नाहीत	०२	०२%

तक्ता क्र. ०२ वरून असे दिसून येते की, एकूण १०० निवेदकांपैकी आरोग्याच्या बाबतीत अडचणी असणारे ५० निवेदक हमाल-मापाडींच्या कामामुळे आजारी पडतात. ११ निवेदक हात-पाय दुखणारे आहेत. पाठीचा त्रास असणारे १५ निवेदक तर २० निवेदकांना श्वसन विकाराचा त्रास आहे. पोटासंबंधी त्रास असणारे ०२ तर आजारी पडत नाहीत, असे ०२ निवेदक आहेत.

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, हमाल-मापाडी कामामुळे आजारी पडणारे ५०% निवेदक आहेत. त्यांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. कारण कृषी उत्पन्न बाजार समितीत धुळ, घाण, वास व शारीरिक कष्टाची कामे केल्यामुळे आजारी पडतात. २०% निवेदकांना श्वसन विकाराचा त्रास आहे. कारण शेतमालाचे वजन करतांना पोती भरतांना त्यामधील धुळ श्वसनमार्गाने पोटात जाते. पाठीचा त्रास असणारे १५% निवेदक आहेत. हमाल-मापाडींचे काम ओझी वाहण्याचे आहे. पाठीवरून अवजड ओझी वाहिल्यामुळे त्रास होतो. ११% निवेदकांना हात-पाय दुखणे विषयी त्रास आहे. पोटाचे विकार असणारे ०२% आहेत. कारण वेळेवर जेवण नाही. स्वच्छ हवा-पाणी नाही. म्हणून संशोधनावरून असे दिसून येते की, श्वसन विकार, हात-पाय, पाठीचे मणके, पोटाचे विकार अशा गोष्टींमुळे आजारी पडणारे निवेदक मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. तर २% लोक आजारी नाहीत.

तक्ता क्र. ०३

नंदुरबार जिल्हा कृषी उत्पन्न बाजार समितीमधील
हमाल-मापाडी निवेदकांच्या कामासंबंधी अडचणी
दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	कामाचे तास	निवेदकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	८ ते १० तासापर्यंत	४७	४७%
२	११ ते १२ तासापर्यंत	४९	४९%
३	१३ तासापेक्षा जास्त	०४	०४%

तक्ता क्र. ०३ वरून असे दिसून येते की, एकूण १०० निवेदकांपैकी ८ ते १० तासापर्यंत कामे करणारे ४७ निवेदक आहेत. ११ ते १२ तास कामे करणारे ४९ निवेदक असून १३ तासापेक्षा अधिक कामे करणारे ०४ निवेदक आहेत.

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, ११ ते १२ तास कामे करणारे ४९% निवेदक आहेत.

या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. कारण बाजार समितीच्या कामाला काळ वेळ नाही. दिवसभर बाजार समितीत कमे करून कामगारांना व्यापारी दलालांच्या घरीही कामे करावी लागतात. ८ ते १० तास कामे करावे लागणारे ४७% निवेदक आहेत. शेतमालाच्या लिलावानंतर वजनमापे करून पोती भरणे, रास लावणे अशी कामे करावी लागतात व १३ तासापेक्षा अधिक कामे करणाऱ्यांची संख्या ०४% आहे. अशा हमाल वर्गाला बाजार समितीच्या कामानंतर व्यापाऱ्यांची घरची कामे करणे, ऑफिसची साफसफाई करणे, रात्री-अपरात्री शेतमालाची ट्रक भरणे, रिकामी करणे इ. थोडक्यात वरील विश्लेषणावरून असे दिसते की, हमाल-मापाडी कामगारांना कोणताही काळ वेळ नाही. म्हणून हमालांना मालकाच्या घरापासून ते बाजार समितीपर्यंत सर्वच काम करावी लागतात.

तक्ता क्र. ०४

नंदुरबार कृषी उत्पन्न बाजार समितीमधील हमाल-मापाडींचा कामाच्या ठिकाणी संघर्ष दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	तपशिल	निवेदक संख्या	शेकडा प्रमाण
१	सहकारी	२५	२५%
२	मालक	०४	०४%
३	शेतकरी	५६	५६%
४	संघर्ष नाही	१५	१५%

तक्ता क्र. ०४ वरून असे दिसून येते की, एकूण १०० निवेदकांपैकी २५ निवेदकांचा सहकार्यांशी संघर्ष होतो. मालकांशी संघर्ष होणारे ०४ निवेदक आहेत. शेतकऱ्यांशी संघर्ष होणारे ५६ निवेदक आहेत व कामाच्या ठिकाणी संघर्ष होत नाही असे म्हणणारे १५ निवेदक आहेत.

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, हमाल-मापाड्यांचा शेतकऱ्यांशी संघर्ष होतो असे ५६% निवेदक असून त्यांची संख्या अधिक आहे. कारण शेतमालाचे वजन करतांना धान्याचे नुकसान होते. घाण होते. वजनमापे करतांना जास्त प्रमाणात जाणारे धान्य यामुळे संघर्ष होतो. २५% निवेदकांचा

संघर्ष सहकार्यांशी होतो. तो हेवेदावेपणामुळे. १५% निवेदकांमध्ये संघर्ष नाही. कारण कामाबाबत व्यवस्थितपणा, प्रामाणिकपणा, जिद्द-चिकाटी, सहकार्यांची भावना असते. मालकांशी संघर्ष होतो. असे म्हणणारे ०४% आहेत. दिवसभर बाजार समितीत कामे केल्यानंतर कामगारांना व्यापारी-मालकांची घरची कामे करावी लागतात. त्याचा मोबदला मिळत नाही. म्हणून अतिशय विकट परिस्थितीत कामे करणाऱ्या हमाल-मापाडी कामगारांना अनेकांबरोबर संघर्ष करावा लागतो.

तक्ता क्र. ०५

नंदुरबार जिल्हा कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमधील हमाल-मापाडींच्या घरासंबंधी अडचणी दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	खोलीची संख्या	निवेदकांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	१ खोली	२०	२०%
२	२ खोली	६७	६७%
३	३ खोली	१३	१३%

तक्ता क्र. ०५ वरून असे दिसून येते की, एकूण १०० निवेदकांपैकी ०१ खोलीत राहणारे २० निवेदक आहेत. ०२ खोल्यांमध्ये राहणारे ६७ निवेदक आहेत तर ०३ खोल्यांमध्ये राहणारे १३ निवेदक आहेत.

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, ०२ खोल्यांमध्ये राहणारे ६७% निवेदक असून त्यांची संख्या सर्वात जास्त आहे. कारण पती-पत्नी, किमान त्यांचे दोन मुले, संसार उपयोगी साहित्य ठेवण्यासाठी दोन खोल्यांची आवश्यकता असते. म्हणून अशा निवेदकांची संख्या जास्त आहे. ०१ खोलीत राहणाऱ्या निवेदकांची संख्या २०% आहे. कारण तात्पुरता रोजगार व त्यातून अल्प मजुरी असल्यामुळे त्यांना एकाच खोलीत रहावे लागते. ०३ खोल्यांमध्ये राहणाऱ्यांची संख्या १३% आहे. संयुक्त कुटुंब व कमविणाऱ्यांची संख्या अधिक असल्यामुळे त्यांचे प्रमाण कमी आहे. संशोधनावरून असे दिसते की, अल्पमजुरी, वाढती महागाई यामुळे मुलभूत

गरजा भागविण्यावर खर्च होतो. म्हणून घरांच्या बाबतीत अडचणी दिसून येतात.

९) निष्कर्ष -

संशोधन कार्यासाठी घेतलेल्या हमाल-मापाडीच्या समस्यांविषयी माहितीचे विश्लेषण करून पुढील निष्कर्ष काढले आहेत.

- १) हमाल-मापाडीच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, त्यांची मिळकत कमी असल्यामुळे मिळणाऱ्या पैशांवर मुलभूत गरजांचीच पूर्तता होते. शिक्षणासाठी पैसे नाहीत म्हणून शिक्षणात अडचणी आहेत असे दिसते.
- २) हमाल-मापाडी कामगारांना धुळ, घाण, कोंदट ठिकाणी कामे करावी लागतात. म्हणून त्यांच्यात आरोग्याबाबतचे प्रश्न अधिक दिसून येतात.
- ३) हमाल-मापाडी कामगारांना शारीरिक कष्टाची कामे करावी लागतात. त्यामुळे पाठीच्या मणक्यांचा त्रास, हाता-पायाचे गुडघे दुखणे इ. समस्या दिसून येतात.
- ४) हमाल-मापाडी कामगारांच्या कामाला निश्चित असा काळ वेळ नाही. त्यांना रात्री व अपरात्रीही कामे करावी लागतात.
- ५) हमाल-मापाडी कामगारांना कामाच्या ठिकाणी अनेक व्यक्तींबरोबर संघर्षाला तोंड द्यावे लागते.

१०) उपाय -

- १) कृषी उत्पन्न बाजार समितीत हमाल-मापाड्यांना मिळणारी मजूरी अतिशय कमी आहे. त्यात वाढ करावी.
- २) हमाल-मापाड्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाकरीता शासनाने त्यांच्या शालेय फी मध्ये सवलत द्यावी.

- ३) कृषी उत्पन्न बाजार समितीत धुळ, घाण, वास, कोंदट जागेत हमाल-मापाडींना कामे करावी लागतात. त्यामुळे आरोग्यावर परिणाम होतो. म्हणून शासकीय रुग्णालयात कमी खर्चात औषध उपचार देण्यात यावा.
- ४) कृषी उत्पन्न बाजार समितीत हमाल-मापाडी अतिकष्टाची कामे करतात. अपघात प्रसंगी त्यांच्या कुटुंबावर आपत्ती येते. म्हणून बाजार समितीकडून सामूहिक विमा काढावा.
- ५) कृषी उत्पन्न बाजार समिती हमाल-मापाडींना कामासाठी काळ वेळ नाही म्हणून इतर कामागारांप्रमाणे त्यांना ८ तास कामाची वेळ निश्चित करावी.

संदर्भ सूची -

- १) चव्हाण रामनाथ - हमाल-मापाडी विशेषांक
- २) अवचट अनिल - माणसं
- ३) देशपांडे वसंत - हमाल पंचायत
- ४) केळकर भालचंद्र - असंघटीत क्षेत्र कामगार कायदा होणार कधी?
- ५) महाराष्ट्र शासन - इनसायक्लोपीडीया डिस्ट्रीक गॅझेट ऑफ इंडीया, महाराष्ट्र शासन
- ६) महाराष्ट्र शासन - महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००९-१०, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई
- ७) नंदुरबार जिल्हा - सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २०११
- ८) अहवाल - कृषी उत्पन्न बाजार समिती, नंदुरबार २०१२
- ९) जोशी लक्ष्मणशास्त्री - मराठी विश्वकोष, खंड-१३
- १०) भांडारकर पु.ल. - सामाजिक संशोधन पद्धती
- ११) Goode & Hatt - Methodes in Social Research.

ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास

डॉ. गायकवाड उमाकांत सुभाष

मानसशास्त्र विभागप्रमुख
कला व विज्ञान महाविद्यालय, चिंचोली (लिं)
ता. कन्नड जि. औरंगाबाद.

प्रस्तावना :- प्राणी आणि मानव यांच्यामध्ये एक महत्वाचा फरक म्हणजे माणसाकडे प्राण्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त बौद्धिक कुवत आहे. त्या कुवतीमुळे आपण विचार करू शकतो, समस्या सोडवू शकतो. कल्पनांचा उपयोग करून नवीन साहित्य निर्मिती करू शकतो. तसेच भुतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ यांची सांगड घालू शकतो. मानवाला निसर्गाने स्मरणरूपी एक महत्वाची शक्ती प्रदान केलेली आहे, हे तर सर्व बुद्धिचे पैलू आहेत म्हणून याचा अभ्यास करण्यासाठी भावनिक बुद्धिमत्तेचा अभ्यास केला जातो, काही व्यक्ती जीवनात यशस्वी झाल्या आहेत. परंतु शिक्षणात मागे राहिल्या आहेत आणि काहींचे शालेय संपादन सर्वोत्तम असूनही ते जीवनात यशस्वी झाले नाहीत. म्हणजेच ज्या लोकांजवळ भरपूर प्रमाणात पुस्तकी ज्ञान आहे पण सर्वसाधारण व्यवहारीक सज्जता नाही असे लोक आपणांस पहावयास मिळतात. ज्यांच्याजवळ बुद्धिमत्तेमध्ये सर्व गुण आहे पण ते जीवनात प्रगती करू शकत नाहीत. तसेच जो बुद्धिमान आहे तो प्रत्येक वेळेस यशस्वी होईलच असे नाही. याउलट बऱ्याचदा असाही अनुभव येतो की, सर्वात अधिक यशस्वी झालेले लोक नेहमीच शैक्षणिक क्षेत्रात फारसे अग्रेसर नसतात. ही तफावत कशामुळे दिसून येते, तर यावर झालेल्या मानसशास्त्रीय संशोधनानुसार असे दिसून येते की, बहुतांश हे यशापयश भावनिक बुद्धिमत्तेवर अवलंबून असते. स्वतः च्या भावनांची जाणीव असण्याची आणि त्याचे व्यवस्थापन करता येण्याची तसेच आत्मकेंद्रीत

होण्याची, इतरांच्या काय भावना आहेत त्यांची जाणीव होण्याची आणि सामाजिक कौशल्याची क्षमता म्हणजे भावनिक बुद्धिमत्ता होय.

भावनिक बुद्धिमत्तेची संकल्पना सर्वप्रथम सॅलोव्हे आणि मेयर (1990) यांनी मांडली आणि नंतर गोलमन (1995) यांनी या संकल्पनेचा विस्तार केला. डेनिअल गोलमन यांनी असे प्रतिपादन केले की, जीवनाच्या यशस्वीतेवर पारंपारिक दृष्टिकोणानुसार समजल्या जाणाऱ्या बुद्धिमत्तेपेक्षा भावनिक बुद्धिमत्तेचा अधिक प्रभाव पडतो. जॉन मेयर च्या मते, "स्वतःच्या भाव-भावनांवर व इतरांच्या भाव - भावनांवर अधिकार दाखविण्याची क्षमता या भावनांमधील भेद ओळखून सर्व माहितीचा उपयोग विचार व कृती यांच्या मार्गदर्शनासाठी करणे म्हणजे भावनिक बुद्धिमत्ता. "जो भावनिक दृष्ट्या बुद्धिमान असतो त्याला क्रोध, राग, आवेग, चिंता व अन्य भावनांना आवर घालता येते. तसेच तदनुभूती इतरांच्या भावनांची जाणीव स्वतःच्या भावनांचे आकलन, संवेदनशीलता, वैफल्याबाबत चिकाटी आणि स्वतःला प्रेरित करण्याची क्षमता इ. भावनिक बुद्धिमत्तेचे अंगेही त्यांच्या जवळ असतात. भावनिक बुद्धिमत्तेचे घटक पुढीलप्रमाणे स्व-जाणीव, तदनुभूती, स्व-प्रेरणा, भावनिक स्थिरत्व, यश मिळवणे, प्रामाणिकपणा, स्व-विकास, स्थिती ज्ञान, वचनबद्धता किंवा जबाबदारी व निस्वार्थ वर्तन इ. भावनिक बुद्धिमत्तेवर परीणाम करणारे घटक-भावनिक बुद्धिमत्तेवर वय, कुटूंब, शालेय वातावरण,

समाज, रुढी आणि पंरपरा इ. घटक भावनिक बुद्धिमत्तेवर परीणाम करतात.

भावनिक बुद्धिमत्ता मानसशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार प्रत्येक व्यक्तीमध्ये बुद्धिमत्तेप्रमाणेच कमी जास्त प्रमाणात असते व त्याचे प्रतिबिंब प्रत्येक व्यक्तीच्या वर्तनातून दिसून येते आणि भावनिक बुद्धिमत्तेच्या विकासानुसारच प्रत्येकाचे त्याच्या भावनावर किती नियंत्रण आहे हे कळून येते.

पूर्व संशोधन साहित्य :-

शहा आलम (2005) यांनी महाविद्यालयीन तरुणांच्या भावनिक स्थैर्याचा तौलनिक अभ्यास केला. यासाठी त्यांनी 50 मुले व 50 मुलींची निवड केली. निवड केलेले विद्यार्थी दिल्लीमधील विविध कॉलेजमध्ये शिक्षण घेणारे होते. यांना या संशोधनात असे दिसून आले की मुलांपेक्षा मुलींमध्ये भावनिक स्थैर्य अधिक दिसून येते. भावनिक बुद्धिमत्ता आणि दैनंदिन वर्तन यांच्या संबंधाचा अभ्यास Marc A. Brackett & John, D & At. All (2003) यांनी केला. 330 महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची निवड केली. या विद्यार्थ्यांना Big fine personality of life space scales ही चाचणी दिली, यांनी असा निष्कर्ष काढला की, मुलांपेक्षा मुलींची भावनिक बुद्धिमत्ता गुणाक उच्च दिसून येतो. भावनिक बुद्धिमत्तेचा लक्षणीय संबंध हा मुलांच्या समायोजनात आणि नकारात्मक वर्तनात महाविद्यालयीन जीवनात दिसून येतो.

समस्या :-

“ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे”.

उद्दिष्टे :-

“ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांचा लिंगभिन्नतेनुसार भावनिक बुद्धिमत्तेतील फरक अभ्यासणे.

गृहितके :-

1. मुलांपेक्षा (Boys) मुलींची (Girls) स्व-जाणीव उच्च स्वरूपाची आढळून येईल.
2. मुलांपेक्षा (Boys) मुलींमध्ये (Girls) भावनिक स्थिरत्व अधिक आढळून येईल.
3. मुलांपेक्षा (Boys) मुलींमध्ये (Girls) यश संपादन क्षमता अधिक चांगली दिसून येईल.

पध्दत :-

नमुना :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी यादृष्टिक नमुना निवड पध्दतीने चिंचोली (लि.) गावातील 12 वी (कला) वर्गात शिक्षण घेत असलेले एकूण 60 विद्यार्थ्यांची (30 मुले, 30 मुली) निवड करण्यात आली. या विद्यार्थ्यांचा वयोगट 15 - 16 वर्ष आहे.

लिंग	कला शाखा
मुले	30
मुली	30
एकूण	60

साधने :-

Ayde, Sanj pathe & Upinder Dhar यांची भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणीचा उपयोग करून ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचे मापन केले. ही चाचणी 10 घटकांचे मापन करते या चाचणीची विश्वसनीयता 0.88 व यथार्थता 0.93 इतकी आहे.

परिवर्तके :-

1. स्वतंत्र परीवर्तके अ. लिंग (A₁ मुले व A₂ मुली)
2. परतंत्र परीवर्तके अ. भावनिक बुद्धिमत्ता (B₁ स्व-जाणीव, B₂ भावनिक स्थिरत्व, B₃ यश मिळवणे)

संशोधन आराखडा :-

2 x 3 घटक विश्लेषण आराखडयाचा वापर प्रस्तुत संशोधनासाठी केला आहे.

लिंग	भावनिक बुद्धिमत्तेचे घटक		
	स्व-जाणीव B ₁	भावनिक स्थिरत्व B ₂	यश मिळवणे B ₃
मुले - A ₁	A ₁ B ₁	A ₁ B ₂	A ₁ B ₃
मुली - A ₂	A ₂ B ₁	A ₂ B ₂	A ₂ B ₃

संख्यिकीय विश्लेषण :-

प्राप्त प्रदत्ताच्या विश्लेषणासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व टी (t) चाचणीचा उपयोग करून फरक तपासला.

फलतांचे विश्लेषण :-

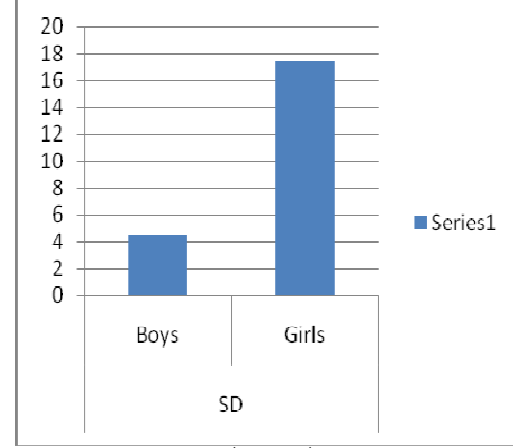
विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या लिंग भिन्नतेनुसार फरक अभ्यासण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व टी (t) चाचणीचा वापर करण्यात आला त्यांचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे.

फलित तक्ता क. 1 - विद्यार्थ्यांचे स्व-जाणीवेचे मध्यमान, प्रमाण विचलन व टी (t) मूल्य.

लिंग	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	टी (t) मूल्य	लक्षणीय पातळी
मुले	30	17.38	4.50	5.	0.01
मुली	30	16.83	17.44	19	

स्व-जाणीवेबाबतचे मुलांचे (Boys) मध्यमान 17.38 व प्रमाण विचलन 4.50 आहे. तसेच मुलींचे (Girls) मध्यमान 16.83 इतके असून प्रमाण विचलन 17.44 इतके आहे व टी (t) मूल्य 5.19 इतके असून ते (t (df = 55) = 5.19 < 0.01) 0.01 पातळीवर लक्षणीय आहे. अशा प्रकारे " मुलांपेक्षा (Boys) मुलींची (Girls) स्व-जाणीव उच्च स्वरूपाची आढळून

आली." यावरून हे गृहितक स्वीकारण्यात (Accepted) येत आहे.

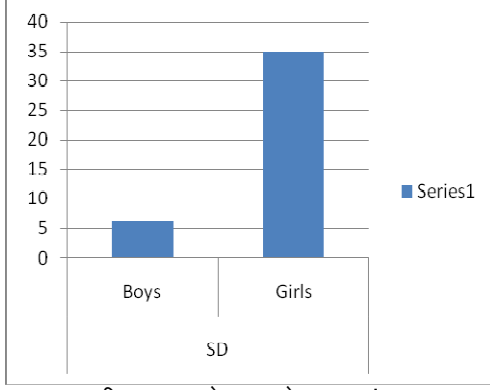
वरील आलेखामध्ये मुलांच्या प्रमाण विचलनाचा स्तंभ आणि मुलींच्या प्रमाण विचलनाचा स्तंभ दिसतो आहे. मुलींचा स्तंभ (17.44) मुलांच्या (4.50) स्तंभापेक्षा उच्च स्वरूपाचा आहे हे ठळकपणे स्पष्ट होते.

फलित तक्ता क. 2 - विद्यार्थ्यांच्या भावनिक स्थिरत्वचे मध्यमान, प्रमाण विचलन व टी (t) मूल्य.

लिंग	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	टी (t) मूल्य	लक्षणीय पातळी
मुले	30	18.96	6.26	12.	0.01
मुली	30	31.48	35.04	89	

भावनिक स्थिरत्वबाबतचे मुलांचे (Boys) मध्यमान 18.96 व प्रमाण विचलन 6.26 आहे. तसेच मुलींचे (Girls) मध्यमान 31.48 इतके असून प्रमाण विचलन 35.04 इतके आहे व टी (t) मूल्य 12.89 इतके असून ते (t (df = 55) = 12.89 < 0.01) 0.01 पातळीवर लक्षणीय आहे. अशा प्रकारे " मुलांपेक्षा (Boys) मुलींची (Girls) भावनिक

स्थिरता अधिक आहे.” यावरून हे गृहितक स्वीकारण्यात (Accepted) येत आहे.

वरील आलेखामध्ये मुलांच्या प्रमाण विचलनाचा स्तंभ आणि मुलींच्या प्रमाण विचलनाचा स्तंभ दिसतो आहे. मुलींचा स्तंभ (35.04) मुलांच्या (6.26) स्तंभापेक्षा उच्च स्वरूपाचा आहे हे ठळकपणे स्पष्ट होते.

फलित तक्ता क. 3 –विद्यार्थ्यांच्या यश संपादन क्षमतेचे मध्यमान, प्रमाण विचलन व टी (t) मूल्य.

लिंग	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	टी (t) मूल्य	लक्षणीय पातळी
मुले	30	16.56	5.19	3.28	0.01
मुली	30	15.69	7.64		

यश संपादनाबाबतचे मुलांचे (Boys) मध्यमान 16.56 व प्रमाण विचलन 5.19 इतके आहे. तसेच मुलींचे (Girls) मध्यमान 15.69 व प्रमाण विचलन 7.64 इतके आहे व टी (t) मूल्य 3.28 इतके असून ते $(t(df = 55) = 3.28 < 0.01)$ 0.01 पातळीवर लक्षणीय आहे. अशा प्रकारे “ मुलांपेक्षा (Boys) मुलींची (Girls) संपादन क्षमता अधिक चांगली दिसून आली.” यावरून हे गृहितक स्वीकारण्यात (Accepted) येत आहे.

वरील आलेखामध्ये मुलांच्या (Boys) प्रमाण विचलनाचा स्तंभ आणि मुलींच्या (Girls) प्रमाण विचलनाचा स्तंभ दिसतो आहे. मुलींचा स्तंभ (7.64) मुलांच्या (5.19) स्तंभापेक्षा मोठा आहे हे एका दृष्टिकोनात लक्षात येते.

चर्चा :-

मुलांपेक्षा (Boys) मुलींची (Girls) स्व-जाणीव उच्च असण्यामागे अनेक संभाव्य कारणे आहेत. उदा- ज्या संधी मिळतात त्या संधीच सोनं मुली करतात. स्वतः ला ओळखून मुली वर्तन करतात. तसेच मुलांपेक्षा मुलीमध्ये भावनिक स्थिरत्व अधिक दिसून येते, कारण मुली संवेदनक्षम असतात कोणतेही कार्य करताना संवेदनक्षम असतात. त्याचप्रमाणे मुलांपेक्षा मुलीमध्ये यश संपादन करण्याची क्षमता अधिक असते कारण कोणतेही काम करताना मुली बारकाईने करतात तर मुले बेफिकीरीने वर्तन करतांना आढळून येतात. आपण आतापर्यंत लागलेल्या H.S.C व S.S.C निकालावर नजर टाकली तर मुलांपेक्षा मुलींनी जास्त गुणवत्ता प्राप्त केलेली दिसून येते.

निष्कर्ष :-

1) मुलांपेक्षा (Boys) मुलींची (Girls) स्व-जाणीव उच्च स्वरूपाची आढळून आली.

2) मुलांपेक्षा (Boys) मुलींमध्ये (Girls) भावनिक स्थिरता अधिक आढळून आली.

3) मुलांपेक्षा(Boys) मुलींमध्ये (Girls) यश संपादन क्षमता अधिक चांगली दिसून आली.

मर्यादा :-

1) सदरचे संशोधन फक्त 12 वी (कला) शाखेतील विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.

2) सदरचे अभ्यास हा चिंचोली (लिं) या गावापुरताच मर्यादित आहे.

शिफारशी :-

1) अभ्यासात 12 वी (कला) वर्गातील विद्यार्थ्यां व्यतिरिक्त इतर विद्यार्थी नमुना म्हणून घेणे गरजेचे आहे.

2) नमुना संख्या जास्त घेणे गरजेचे आहे.

3) ग्रामीण भागाव्यतिरिक्त इतर भाग अभ्यासासाठी घेणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ :-

Abraham, R. (1991). *Emotional Intelligence in organizations : A Conceptualization*, Bantam Books : New York.

Mayer, J. D., Salovey, P. & Caruso, D. (200). *Models of Emotional Intelligence*. In J. R. Stenbure (Ed), Hand Book of

Intelligence Cambridge university press, Cambridge. UK.

Marc A. Brackett. & John, D. & It All (2003). Emotional Intelligence and daily Behaviour A collection Study. *Personality & Social Physiology Bulletin*, Vol. 29, No -9, P. 1147 – 1158.

Santrock, John W. (2006) , Educational Psychology, Tata Mc Graw Hill, New Delhi.

Saha, Aalam (2005), Emotional Stability study of the college Girls students. *Educational and psychological measurement*. Vol. 65, No. 03, P.482-508.

डबीर, दिपा, (2002), बुद्धिमत्ता आणि सर्जनशीलता, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपुर – 10.

देसाई, भरत आणि शोभना, अभ्यंकर. (2001), प्रायोगिक मानसशास्त्र आणि संशोधन पध्दती, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.

नरके, एच. जे. आणि बर्वे, बी. एन. (2007), मनोमापन व संख्याशास्त्र, प्रेरणा एजन्सी, औरंगाबाद.

△△△

एकविसाव्या शतकात राज्यघटनेसमोरील आव्हाने

डॉ.वाकळे मानीतकुमार अमृतराव,
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि.बीड

आज भारताला राज्यघटनेचा स्वीकार करून ६२ वर्ष पूर्ण झाली आहेत. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तथा तत्कालीन घटना समितीच्या प्रतिनिधींनी पर्यायाने देशाने स्वातंत्र्यानंतर जे उद्देश्य डोळ्यासमोर ठेवून राज्यघटना बनवली. त्यामागे एक मोठी ऐतिहासिक पार्श्वभूमि आहे. भारताच्या इतिहासाचे आपण आवलोकन केले तर आपल्या असे लक्षात येईल की भारत देश हा जगाच्या पाठीवर एकमेव असा क्रांति आणि प्रतिकांतिचा देश आहे. त्यामुळे ह्या देशातील लोकामध्ये कमालीची विषमता दिसून येते. त्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनीतिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक आस्था विषम परिस्थितीत देशाची जडणघडण झाली आहे. ह्या सर्व परिस्थितीचा अभ्यास करून घटनाकार व घटना जानकार विद्वानांने घटनेची निर्मिती केली. परंतु घटनेची जडणघडण होत असतानाच देशावर, धर्माच्या पायावर झालेल्या फाळणीचा आघात व त्यापूर्वी व त्यानंतर झालेली अभूतपूर्व मानवी हत्याकांड याचे भीषण दृश्यघटनाकारांना रात्रंदिवस भेडसावित होते. म्हणून आपल्या घटनेवर या सर्व राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय घटनांचा परिणाम प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरीत्या झाला आहे. हे सर्व डोळ्यासमोर ठेवून घटनेच्या सरनाम्याचा अभ्यास होणे

आवश्यक आहे. तेव्हा घटनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व तत्कालिक परिस्थिती नीट समजून घेतल्याशिवाय घटनेचा वास्तविक बोध होणे कठिण असते. घटनेचा सरनामा हा तर घटनेचे ध्येय धोरण, स्वरूप व गाभा यांचा आरसा असतो. संक्षिप्त भाषेत पण अर्थपूर्ण शब्दांत संकीर्णपणे केलेले ते घटनेवरील भाष्यच असते.

भारतीय राज्यघटना ही एक तत्वप्रणाली आहे. जीवन जगण्याचा मार्ग आहे. ह्या राज्यघटनेमध्ये करोडो भारतीयांच्या आशा आकांक्षाचे प्रतिबिंब आहे. त्याचबरोबर भारतीय राज्यघटना व्यापक व दूरदर्शी आहे. घटनेच्या कलमाकडे बघितले तर घटना म्हणजे प्रशासकिय यंत्रणा नियंत्रित करण्याचे दस्ताऐवज नसून एक सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाची नांदी आहे. माणसाला समता, स्वातंत्र्य, न्याय व प्रतिष्ठा प्रदान करणारे पवित्र साधन आहे. म्हणून भारतीय समाजाला सामाजिक न्याय, समता व हक्क बहाल करणे घटनेचे उद्दिष्ट आहे. घटनेचा सरनामा काय सांगतो. **We the people of India.** इथली माणसं महत्वाचे आहेत. माणुस हा केंद्रस्थानी आहेत. त्याच्या कल्याणासाठी समताधिष्ठीत तत्व घटनेत समाविष्ट केली आहेत. म्हणूनच वर म्हटल्याप्रमाणे घटनेचा सरनामा म्हणजे भारतीय समाजाच्या कल्याणांचा

जाहिरनामाच होय. प्रत्येक व्यक्तिला सामाजिक, आर्थिक आणि राजनैतिक न्याय तसेच समान दर्जाची व समान संधीची समानता याचा निर्धार व्यक्त झालेला आहे. एवढेच नव्हे तर घटनेने भारतीय लोकांना दिलेले हे एक अभिवचनच आहे. व्यक्तचे मुख्य जातिवरून न ठरता समान नागरीकत्वाच्या आधारे त्याचे मूल्य संविधानात मान्य करण्यात आले आहे. भारतातील सर्व समाज, जात, धर्म, लिंग याचा भेदभाव न करता सर्व समान आहेत. सर्वांना समान संरक्षण आहे. यामुळे सर्व भारतीयांना एका समान पातळीवर आणण्यात आले आहे. कल्याणकारी राज्याची संकल्पना राज्यघटनेत आहे. कायद्याने अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली आहे. एस.सी., एस.टी. आणि ओबीसी वर्गांसाठी शैक्षणिक व आर्थिक सवलतीची व्यवस्था करण्यात आली आहे. या तरतूदीमुळे समाजातील वंचित घटकास समान संधीसाठी विशेष संधीची तरतूद केली आहे. कारण घटनाकारांना माहित होते की भारतीय समाज व त्याची सामाजिक संरचना विषम मनोवृत्तीची असून त्यात सामान्य माणसांना न्याय व प्रतिष्ठा मिळणार नाही. हे लक्षात ठेवून भारतरत्न डॉ.बाबासाहेबांनी निरनिराळी कलम त्याचप्रमाणे तरतूदी केल्या आहेत. ज्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय मिळवून देण्याची जबाबदारी ज्या त्या राज्यावर आहे. समाजातील सर्व घटकांना समान न्याय मिळवून देण्याची जबाबदारी राज्यावर म्हणजे शासक वर्गाची आहे. औद्योगिक कामगार, शेतमजूर, स्त्रिया, एस.सी., एस.टी., ओबीसी

आणि अल्पसंख्यांक इत्यादी समूहाच्या कल्याणासाठी कार्यकम राबवण्याची जबाबदारी शासनाची आहे.

वरील सर्व बाबींचे आवलोकन केले असता राज्यघटना ही भारतीय समाजाचा आत्मा व दुर्बल घटक शोषित वंचितांचे संरक्षण कवचच असल्याचे दिसून येते. परंतु आम्ही ६२ वर्षानंतर काय साध्य केले किंवा आमची उपलब्धी काय हे बघितले तर आम्ही समाधानी नसल्याचे किंवा कडेवरही आम्ही पास न झाल्याचे दिसून येते. आमच्या उद्देश्यामध्ये आम्ही अपयशी ठरलो असल्याचे दिसून येते. डॉ.बाबासाहेबांनी म्हटल्याप्रमाणे “घटना कितीही चांगली असली परंतु तिची अंमलबजावणी करणारे लोक जर वाईट निघाले तर ती घटनाही वाईट ठरते. घटना कितीही वाईट असो तिची अंमलबजावणी करणारे लोक जर योग्य असतील तर ती घटना योग्य ठरेल. घटनेची अंमलबजावणी सर्वस्वी घटनेच्या स्वरूपावरच अवलंबून असते असे नाही.” हे उद्गार खरोखर ६२ वर्षानंतर खरे ठरले आहे. कारण सामान्य जनतेची प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे कुर थट्टा केली जात आहे. दैनंदिन जीवनात कमालीची अस्वस्थता निर्माण झाली आहे. या देशातील शासक वर्ग सुशिक्षित बेरोजगारीची, शेतमजूर, कष्टकरी, भूमिहीन लोकांचे जाणीवपूर्वक शोषण करत आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ७०% मागासवर्गीय व इतर मागासवर्गीयावर लांछनास्पद जीवन जगण्यास मजबूर केले जात आहे. काहीजण राज्यघटनेवर आक्षेप घेतात तर कोणी शिक्षणाचे माध्यम

हिसकावून घेतात तर कधी बहुजनांच्या महामानवांची बदनामी करतात. महत्वाच्या मुद्द्याला गौण समजून गौण मुद्द्याला महत्त्व देण्यात येते. या सर्व कारवाया विषम-विकृत मनुवादी मानसिकतेतून निर्माण होत आहे.

राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत अभिप्रेत असलेले सामाजिक, आर्थिक न्यायाचे तत्व षडयंत्रपूर्वक नाकारल्या जात आहे. आस्था अनेक आव्हानांना सर्वसामान्य समाज तोंड देत असताना दिसत आहे. त्याच्यावर प्रकाश टाकणे अत्यंत महत्वाचे आहे असे मी मानतो. ग्रामीण भारताकडे बघितले तर असे लक्षात येईल की साधनांचे समान वाटप न झाल्यामुळे खेड्यातील जनतेवर सतत उपासमारीची वेळ आल्याली दिसून येते. प्राचीन काळात १५०० वर्ष मनुवादी समाजव्यवस्थेने ह्या बहुजन समाजाचे शोषण केले व आता स्वतंत्र भारतात शासक वर्ग घटनेची व्यवस्थित अंमलबजावणी न केल्यामुळे लोकांमध्ये कमालीची विषमता प्रस्थापित होत आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले होते की भारत देश हा शेतीप्रधान देश आहे. ह्या देशाचा ८०% समाज हा शेतीवर अवलंबून आहे. म्हणून शासनाने शेतीचे समान वाटप नियोजन करून शेतीचे राष्ट्रीयकरण केले पाहिजे. त्यामुळे कोणी स्वामी राहणारा नाही व कोणी भूमिहिन राहणार नाही. सर्व समान धाग्यात गुंफले जातील व त्यांचा समान पातळीवर विकास होईल. तसेच देशातील महत्वाच्या उद्योगधंद्याचे राष्ट्रीयकरण करून त्याचा उपयोग हा शोषित घटकांच्या विकासाकरिता केला पाहिजे. परंतु शासक वर्ग

ह्या विचाराकडे दुर्लक्ष करून त्यांची अंमलबजावणी न करता त्याकडे दुर्लक्ष करत आहे.

देशांच्या महत्त्वपूर्ण विकासाकडे शासनाचे दुर्लक्ष होत चालले आहे. सामान्य जनतेला दर्जेदार शिक्षण मिळत नाही. खरा देशाचा विकास व्हायचा असेल तर देशातील जास्तीत जास्त लोकांना शिक्षण व्यावसायिक व उच्च शिक्षण मिळाले पाहिजे. हे देशाच्या सर्वोच्च न्यायालयाने मान्य करूनसुद्धा शासक वर्ग त्याकडे दुर्लक्ष करून शिक्षणाचे खाजगीकरण करून देशाचे फार मोठे नुकसान करत आहे. म्हणून हे फार मोठे आव्हान आज देशापुढे उभे राहिले आहे.

ह्या देशात स्त्रीयांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. स्वतंत्र भारतात मनुवादी प्रवृत्त्या आजसुद्धा वर डोके काढत आहेत. स्त्री व शोषितांना गुलामीकडे घेउन जात आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीयांच्या विकासासंबंधी म्हणतात, “पुरुष वर्ग पुढे जाउन जर स्त्रीया पाठीमागे राहिल्या तर कुठल्याही समाजाची प्रगती होणार नाही. गाडीचे एक चाक जर लुळे असेल तर गाडी चालू शकत नाही. म्हणून स्त्रीयांनी आता पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढले पाहिजे. आपले स्वातंत्र्य आपणाला लवकर मिळेल.” कारण स्त्री ही पुरुषांचे अभिन्न अंग आहे. स्त्री व पुरुष दोघेही परस्परावर अवलंबून आहेत. कोणी जर आपल्या शरीराचा भाग अपंग ठेवत असेल तर ते अपंगत्वाचे लक्षण आहे. म्हणून स्त्रीवर होणारे

अन्याय, अत्याचार हे ह्या काळाचे मोठे आव्हान आहे असे मी मानतो.

मानवाच्या खऱ्या स्वाभिमानाची जीवनाची सुरुवात शिक्षणापासून होते. शिक्षणाचे अधिक महत्त्व ते शिकल्याने समजते. परंतु शैक्षणिक क्षेत्रात बहुजनांची होत असलेली प्रगती मनुवाद्यांच्या डोळ्यात खूपत आहे. म्हणून शैक्षणिक दरवाजे बंद करण्याचे कारस्थान ३.५ टक्के लोकांनी रचले आहे. १२ ऑगस्ट २००५ रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, बिना अनुदानात शैक्षणिक संस्थात देशाच्या ८५% बहुजनांना व्यावसायिक शिक्षणामध्ये आरक्षणापासून वंचित ठेवण्याचा जो निर्णय दिला तो संविधानाच्या विरुद्ध दिला. संविधानातील अनुच्छेद १५(४) मध्ये मुलभूत अधिकारांना नाकारले आहे. यामध्येच सर्वोच्च न्यायालयाने शिक्षणाला स्वयं स्वीकृती देताना म्हटले आहे की, शिक्षण हे राष्ट्रीय संपत्ती आहे की, ज्यापासून राष्ट्राची प्रगती आणि समृद्धी आवश्यक आहे. राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या सर्व उद्देशाला समोर ठेवून बघितले तर असे लक्षात येते की सर्वसामान्य माणसाला शिक्षित केल्याशिवाय राष्ट्राची प्रगती होत नाही. असे सर्वोच्च न्यायालयाने कबुल केले. परंतु विना अनुदान संस्थानमध्ये ८५% समाजाला शैक्षणिक आरक्षण नाकारून राज्यघटनेची पायमल्ली केली हे एक मोठे आव्हान देशापुढे उभे आहे.

शासक नीति आणि उद्योगपती हमी योजना देशापुढील मोठे आव्हान आहे

एकीकडे भारतातील ग्रामीण भागातील शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी हा देशोधडीला लागला आहे. महागाईच्या आगडोंबामध्ये, बाजारवादाच्या विळख्यात सापडला आहे. पर्यायाने ही खऱ्या भारत देशाची परिस्थिती झाली आहे. त्यामध्ये दिवसानदिवस दुष्काळी परिस्थिती त्यामध्ये सुलतानी कार्य करत आहे आणि ह्या आल्या परिस्थितीतून बाहेर येण्यासाठी सरकार शासक ह्या सर्व स्तरातील लोकांना पाळीव प्राण्याप्रमाणे जगवण्यासाठी रोजगार हमी योजना राबवत आहे. त्यामध्ये रोजगार तर मिळतच नाही. परंतु बेरोजगारी मात्र हमखास मिळते. कारण रोजगार हमीच्या भरोस्यावर गावातील मंजूर शहराकडे धाव घेत नाही. आत्मविश्वास जागृत करत नाही. महत्त्वकांक्षी बनू शकत नाही आणि शेवटी रोजगार हमीच्या भरोशावर गावात राहून बेरोजगार हमखास होतो. शासनाने त्यापेक्षा गावातील तरुणाला माणसाला सक्षम बनवण्याचे, स्वावलंबी बनवण्याचे प्रशिक्षण देवून त्यांचे आत्मबल वाढवले पाहिजे. शेतीपुरक व्यवसायासाठी प्रोत्साहन देवून त्यांना आर्थिक सहकार्य केले पाहिजे. शेतकऱ्यांना आपल्या शेत मालाच्या प्रकियेसाठी सहकारी उद्योगाची शेतकऱ्यांच्या मालकीची व्यवस्था करायला पाहिजे. त्यांना शेतीतील सर्व मालकावर प्रकिया करून बाजारात विकण्याच्या सोईसुद्धा सरकारने करून दिल्या पाहिजे. एकदरीत सरकारने ग्रामीण उद्योग व्यवस्था विकसीत केली पाहिजे. ही परिस्थिती नियंत्रित आणणे खऱ्या अर्थाने आजच्या समई घटनेपुढील मोठे

आव्हान आहे असे मला वाटते. त्यासाठी कल्याणकारी सरकारची आवश्यकता आहे आणि ते कल्याणकारी व्यवस्था ग्रामीण भारतातील लोक आपल्या मताद्वारे मिळवू शकतात.

शेतकरी, शेतमजूर व कष्टकरी स्वावलंबी बनवून त्यांचा आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक दर्जा सुधारला पाहिजे. परंतु शासक वर्ग हे होउ देत नाही. ते ह्या शोषित घटकांना संरक्षण देत नाही. त्याच्या विपरीत ते उद्योगपतींना उद्योगधंद्यासाठी वीज, जमीन, वस्तु मालामध्ये सुट सबशीडी देवून त्यांच्या हिताचे निर्णय घेतात. त्यांना शोषण करण्याची हमी देतात. त्याचा आर्थिक लाभ कमवण्यासाठी उद्योग हमी योजना आखतात. त्यांच्या भल्याचे निर्णय घेतात. कारण त्यांचे सामान्य माणसाचे शोषण करण्याच्या योजनेत साटेलोटे असते. उद्योगपती व शासक वर्ग हे खऱ्या अर्थाने सामान्यांचे शोषण करतात. उद्योगपतींना सवलतीची खैरात ह्यासाठी दिली जाते असे ते सांगतात की राज्याचा देशाचा विकास दर वाढेल. परंतु तसं काही नसते. उद्योगपती शासक वर्गाला निवडणुकीसाठी पैसा पुरवत असतात. त्या पैशावर हे लोक निवडून येतात. म्हणून त्यांना ते पाहिजे तसे धोरण राबवून त्यांचे भले करतात हे लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणून ८७% बहुजन समाजाने जागृत होउन राज्यघटनेचे संरक्षण करण्यास सज्ज झाले पाहिजे. कारण राज्यघटनाचा बहुजनांचे सुरक्षा कवच आहे आणि ते सुरक्षा कवच तोडण्याचा घाट मनुवादी मंडळी करत आहे. ते वेळीच ओळखणे आव्हानात्मक आहे.

दुसरी घातक गोष्ट म्हणजे आपण विचार विमर्श केल्यास असे दिसून येईल की आंबेडकरी आंदोलन आहे. ते ८७% बहुजनांचे नेतृत्व करत आहे. पण त्यामध्ये कमालीचा वैचारिक दुभंगलेपणा आहे. गुपबाजीच्या व्यावहारीक स्वार्थामुळे चळवळ मागे पडत आहे. आरक्षणाद्वारे १२९ लोकसभेत दलित आणि आदिवासी समाजाचे व विविध राज्यांच्या विधानसभेत लोक प्रतिनिधी निवडून जातात. ते आंबेडकरी विचारधारेचे संविधानाला पोषक असणारे खरे लढाउ प्रतिनिधी निवडून जात नाहीत तर ते शोषक विषमतावादी भेदभाव करणाऱ्या पक्षाच्या माध्यमातून निवडून जातात आणि ते राज्यघटनेच्या आणि लोकशाहीच्या विरोधात काम करतात. पक्षाचे चमचे अवजार म्हणून काम करतात. म्हणून आंबेडकरी चळवळीचे बौद्धिक बळ, संघटनात्मक बळ आणि आंदोलनात्मक बळ हे सगळेच गटातटामुळे क्षीण होवून मागे पडत आहे आणि त्यामुळेच सत्ताधारी वर्गाची आणि पक्षाची गुलामगिरी, शरणागती व चमचेगिरी करण्याची पाळी आलेली आहे. मग ते कोणतेही नोकरदार असो की चळवळीचे नेते असो. सगळेच आंबेडकरी चळवळीचे तत्वज्ञान आपल्या भाषणातून स्पष्टपणे सांगत असतात. परंतु संघटनात्मक विघटनामुळे व गटबाजीमुळे त्याला अर्थच राहत नाही. राममोहन लोहियाने म्हटल्याप्रमाणे : There is theoretical enunciation and practical renunciation of the same is the treacherous and treasonous out. म्हणजे

थिअरीमध्ये आंबेडकरी व व्यावहारामध्ये विश्वासघातकी व अविश्वसनीय कृत्य होय. तेही राज्यघटनेचे उद्देशपूर्ती व लोकशाहीच्या संरक्षण आणि संवधर्नाकरिता अपुरेच आहेत.

या संदर्भात आदरणीय राष्ट्रपती डॉ.के. आर. नारायणन यांनी भारतीय घटनेला १२ वर्षे अगोदर ५० वर्ष झाल्यावर २७ जानेवारी २००० रोजी केलेले भाषण फारच उदबोधक ठरेल. राष्ट्रपती म्हणतात की, आपल्याला विचार करावा लागेल की आपण सर्व भारतीयांनी घटनेचा पराजय केला आहे. शासनकर्त्या मंडळींनी या प्रश्नाच्या खोलात जाउन उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. या प्रश्नांना वा आव्हानांना सामोरे न जाता ही मंडळी घटनेचा फेरआढावा करण्याचे कारस्थान करीत आहेत. भारतातील घडामोडींचा आढावा न घेता आढावा घेण्याची प्रयत्न म्हणजे घटनेची एक प्रकारे केलेली थट्टाच होय. आपला चेहरा कुरूप असलेल्या व्यक्तित्ने आरसा फोडावा अशातलाच हा प्रकार आहे. ह्या विधानावरून भारतीय कल्याणकारी राज्यघटना व भारतरत्न डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकरांबद्दलचा मनुवादांचा द्देष. हे भारतीय लोकांपुढे मोठे आव्हान आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. लोकराज्य अंक (धम्मचक्र प्रवर्तन सुवर्ण महोत्सव विशेषांक २००६)
२. मुळ निवासी संघटक (पाक्षिक)
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर डायरी १९९२
४. दलित चळवळ : सिद्धांत आणि व्यवहार
५. मूकनायक आणि बहिष्कृत भारत - अग्रलेख -डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
६. मनुस्मृती : स्त्रिया आणि डॉ.आंबेडकर - सरोज कांबळे, प्रतिमा परदेशी
७. डॉ.आंबेडकर आणि स्त्री मुक्तीचे युद्ध - डॉ.यशवंत मनोहर
८. राजर्षी शाहू महाराज आणि महिला मुक्ती - उत्तम कांबळे
९. एल.पी.जी.-भारत को गुलाम बनाने का कार्यक्रम - वामन मेश्राम
१०. भारतीय मागासलेपणाचा पाया वर्ग की जात - शरद पाटील

▲▲▲

भारतीय राज्यघटनेसमोरील आव्हाने

प्रा. जे.वाय.बाविस्कर

आर.सी.पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
शिरपूर जि.धुळे

प्रस्तावना :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या विकासाचे बीज भारतीय राज्यघटना तयार करतांना घटनेच्या प्रत्येक कलमाद्वारे पेरले. भारतीय राज्यघटना म्हणजे विकसीत भारत घडविण्याची एक गुरुकिल्लीच आहे. देशाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी ज्या मुलभूत गोष्टींची गरज असते.

त्या सर्व मुलभूत तत्वांचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेत समावेश केलेला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेची सुरुवात म्हणजे सामान्य माणसाला दिलेल्या महत्वाचे प्रतिक आहे. भारतीय राज्यघटना ही कोणत्याही देव-देवतेला नव्हे तर भारतातील प्रत्येक नागरीकाला मग तो कोणत्याही जाती धर्माचा, पंथाचा असो अर्पण केलेली आहे. म्हणजेच काय तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी याद्वारे भारतात हजारो वर्षांपासून चालत आलेल्या जातीभेदाच्या आणि देवादिकांच्या प्रथेला पेनाच्या एका फटक्यात तिलांजली दिली आणि यापूढे भारतात लोककल्याणकारी सरकार व्यवस्था कधी चालेल याची पायाभरणी केली. विकसीत भारत होण्यासाठी ज्या जातीभेदाचा व देवाचा मुख्य अडथळा होता तो दुर केला. केवळ जातीभेदामुळे भारत हा नेहमी इतराच्या वर्चस्वाखाली राहिला. लोकांना देशापेक्षाही आपली जात आणि धर्म श्रेष्ठ वाटत होता. आपली जात आणि धर्म कसा सुरक्षित राहिल याचा विचार येथील लोकांनी केल्यामुळे देशाभिमान, देशाचा विकास, राष्ट्रीय एकात्मता यांना दुय्यम स्थान दिले गेले आणि नेमके या

मुळेच भारत सर्वांगीण विकासापासून वंचित राहिला.

राज्यघटनेची रचना :

दि. 9 डिसेंबर 1946 रोजी घटना समितीची पहीली बैठक झाली. तेव्हा 296 सदस्यांपैकी 207 उपस्थित होते. या काळातील घटना समितीची एकूण 11 अधिवेशने झाली. 6 अधिवेशने उद्दिष्टाचा ठराव आणि मूलभूत हक्क केंद्राची घटना, केंद्राचे अधिकार, प्रांतिक घटना, अल्पसंख्यांक जमाती शेड्यूल विभाग व शेड्यूल जमाती या संबंधीत कर्मचाऱ्याचे रिपोर्ट पाहून त्यावर सविस्तर चर्चा करणे त्यामध्ये शक्य असल्यास चर्चेअंती बदल घडविणे. एकूण 5 अधिवेशने घटना मसुद्याच्या विचाराकरिता उपयोगी पडली होती. घटनासभेच्या 11 अधिवेशनाचे एकूण 165 दिवस होतात. 23 ऑगस्ट 1947 रोजी घटना समितीची निवड केली आणि लगेच दुसऱ्या आठवड्यात म्हणजे 30 ऑगस्ट 1947 रोजी मसूदा समितीची बैठक घेण्यात आली तेव्हापासून मसूदा समितीचे कामकाज 141 दिवस चालले. मूळ घटना मसूद्यात 246 कलमे आणि 13 परिशिष्टे होती. त्यानंतर कमीटीने त्यात फेरफार करून शेवटी 395 कलमे आणि 8 परिशिष्टे फायनल केली. या खटाटोपात 7634 उपसूचना सुचविण्यात आल्या. त्यापैकी 2473 उपसूचना प्रत्यक्ष सभागृहापूढे चर्चेसाठी मागविण्यात आल्या. ही घटना बनविण्यासाठी 2 वर्षे 11 महिने आणि 17 दिवसांचा कालावधी लागला. अशी ही राज्यघटना 26 नोव्हेंबर 1949 ला देशाला अर्पण करण्यात येऊन दि. 26 जानेवारी 1950 अंमलात

आणली गेली. म्हणजेच भारत गणराज्य देश म्हणून जाहीर करण्यात आला.

शासकीय योजनांची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने न करणे

घटनेने दिलेले संसदीय लोकषाहीचे खांब म्हणजे कायदेपालीका, कार्यपालीका, न्यायपालिका इ.होय. भारतीयांना राज्यघटना फक्त कायद्याचे पुस्तक न समजता जीवन जगण्याचा मार्ग आहे. आदर्श आचारसंहिता आहे, मानवाच्या कल्याणाचा सूकाणू आहे ज्यात सर्वच वर्गाच्या विकासाची चिंता वाहीली आहे. सोबतच उद्योगपती, व्यापारी, जमिनदार, भांडवलदार यांच्याही संपत्तीची चिंता वाहीली आहे. म्हणून भारताने समाजवादी समाजरचना मिश्र अर्थव्यवस्था स्विकारली. परंतू 1991 पासून भारताचे जागतिकीकरणाचे धोरण स्विकारून भारतातील दीनदुबळ्या उपेक्षित, शोषित, आदिवासी, कष्टकरी, शेतकरी, लहान व्यापारी, लघूउद्योग यांना संपविण्याचे काम सुरु केले आहे. तर या उलट मध्यम व मोठे उद्योगपती, मोठे व्यापारी, बडे शेतकरी, मोठे बिल्डर यांच्या तुंबड्या भरण्याचे काम म्हणजे श्रीमंत करण्याचे काम सुरु झाले. उद्योग आजारी पडत आहेत. परंतू उद्योगपती करोडपती होत आहेत. महाराष्ट्रातील 1/3 साखर कारखाने तोट्यात आणले गेले आहेत, परंतू त्याचे अध्यक्ष, संचालक कोट्याधिश बनले आहेत. खाजगीकरणात कामगाराच्या वेतनाबाबत बोनस, रजा, कामाचे तास, राखीव जागा सर्वांना तिलांजली दिली जाते आणि हूकूमशाहीप्रमाणे नियम लादले जातात.

भारतात राज्यघटनेचे प्रामाणिकपणे पालन होत नसल्याने भ्रष्टाचार, लाचखोरी, वशिलेबाजी, घराणेशाही, दहशतवाद, साठेबाजी, काळाबाजार नफेखोरी इ.मार्गाने देशाला व जनतेला लूटण्याचे काम पद्धतशीरपणे सुरु आहे. यात शिक्षित, अशिक्षित शासन, प्रशासन, मनुवादी, व्यापारी, बिल्डर, दलाल, शिक्षणसंस्था

संस्थाचालक, शिकवणी घेणारे इ.लुटारु मनसोक्तपणे जनतेला लुटत आहेत हे समाजद्रोही व राष्ट्रद्रोही आहेत याविषयी समाजात जागृकता नाही यात कोणी भ्रष्टाचार, लाचखोरी विरुद्ध लढतांना घटनेची प्रामाणिकपणे अंमलबजावणी करावी ही मागणी न करता भारतातील अर्धशिक्षित आणि स्वार्थी शिक्षित लोक भारतीय जनतेला भूलथापा देऊन रस्त्यावर उतरवून आपल्याला पाहीजे तसा कायदा बनवावा असा आग्रह धरतात हे देशाला अराजकतेकडे नेणारे लक्षण आहे त्यांचे असहकारतेचे व उपोषणाचे तत्व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यांचा हक्क असला तरी देशाच्या लोकषाहीतील फार मोठे संकट ठरू शकते.

भारत आणि महाराष्ट्रातील मंत्र्यांनी, अधिकाऱ्यांनी व्यापाऱ्यांशी, बिल्डरांशी हातमिळवणी करून भ्रष्टाचाराचा उच्चांक गाठला आहे. पोत्यांनी पैसा मिळवून देशात व विदेशात दडवून ठेवला आहे. हे देशद्रोही लोक भारताचा विकास कसा करू शकतील? भारतातील बहुतांश लोक स्वतःच्या स्वार्थात इतके लूट आहेत की त्यांनी देश आणि देशाच्या विकासाला गौण स्थान दिले आहे. म्हणून 1947 ते 2012 या 65 वर्षांच्या काळात भारत फक्त विकसनशील राष्ट्र राहिले.

मूलभूत अधिकारांविषयी नागरीकांमध्ये

नसलेली जागृकता :

शिक्षण, रोजगार, निवारा, आरोग्यदायी सोयीसुविधा, मालमत्तेचे संरक्षण, भाषण स्वातंत्र्य इ.द्वारे या देशातील प्रत्येक नागरीकास आपले जीवन जगण्याचा मूलभूत अधिकार आहे मात्र मूक्त आर्थिक व्यवस्थेच्या व खाजगी उद्योगांना मूक्त स्वातंत्र्याच्या नावावर आज देशाच्या सामान्य नागरीकांच्या सोयीसुविधाचा लाभ राजकीय व्यक्तीमार्फत ठराविक वर्गातील व्यक्तींना उपलब्ध करून दिला जात आहे. त्यामूळे वरील सर्वच मूलभूत हक्कांच्या बाबतीत

आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत माणूस वंचितच असल्याचे दिसून येते.

खाजगी शिक्षण संस्थांच्या बेलगाम कारभारामुळे डोनेशनच्या नावाखाली सामान्य वर्गातील मुलांना प्राथमिक शिक्षण घेणे कठीण झाले आहे. सर्व शिक्षण संस्था राजकीय प्रस्थापितांच्या असल्यामुळे त्यांच्या विरोधात न्याय मागण्यासाठी असंघटीत पालक वर्ग हतबल झाल्याचे दिसून येते. या परीस्थितीचा दूरगामी परीणाम म्हणजे गरीबांची, मजूरांची, अल्पभूधारकांची, अशिक्षित पालकांची मुले शिक्षणापासून वंचित राहून ती आयुष्यभर, कष्टाचे व मोलमजूरीच्या कामावर अवलंबून राहतील त्यांची कौटुंबिक, आर्थिक, शैक्षणिक परीस्थिती सुधारणारच नाही हे लोकशाहीला मारक आहे. राज्यकर्त्यांच्या प्रामाणिक इच्छाशक्तीवरच शिक्षणविषयक मूलभूत हक्क अवलंबून आहे. अशीच एकूण परीस्थिती दिसत आहे.

शिक्षणच नसल्यामुळे अर्थातच चांगला रोजगार वा नोकरी या सामान्य कुटुंबातील मुलांना मिळणे अवघड होऊन बसले आहे. यासाठी संघर्ष करणे आवश्यक आहे, दूसरा कोणीतरी येऊन आपले प्रश्न सोडविले या भ्रमात कोणीही राहू नये. कृतिशील संघर्षाशिवाय भविष्यात काहीही मिळणे अवघड झाले आहे.

हुकुमशाही निर्माण करण्याचा प्रयत्न :

सक्षम विरोधी राजकीय पक्ष हा सामान्यांचा मूलभूत हक्क सुरक्षित ठेवण्याचा एक मार्ग आहे. मात्र त्यासाठी जे-जे या अव्यवस्थेचे बळी आहेत. शिक्षणाप्रमाणेच आरोग्यविषयक सोयी सुविधांचा लाभ होणे हे महागड्या उपचार पद्धतीमुळे अवघड झाले आहे. डोनेशनच्या माध्यमातून वैद्यकीय शिक्षण घेतलेल्या डॉक्टरांचा डॉक्टरी पेशा हा व्यवसाय घेऊन बसलाय कारण नसतांना किंवा लहान-सहान दूखण्यांने गंभीर ठरवून रोगी व त्यांच्या नातेवाईकांना घाबरून अवाच्या सव्या

लूटले जात आहे. सर्वत्र माणूसकीला काळीमा लावण्याचे काम सुरु आहे. सूरक्षेच्या बाबतीत काही वेगळी परीस्थिती दिसत नाही. इथे गरीबाला एक न्याय व श्रीमंतला एक न्याय या भूमिकेतून येथील पोलीस दल काम करीत असल्याचे दिसून येते. चिरीमिरी दिल्याशिवाय कोणतेही काम होत नाही. गुंड मवाली, राजकीय नेते, पूंजीपती यांच्या इषा-यावर पोलिस दल काम करतांना दिसते. गरीबांची कोणतीही तक्रार दुर्लक्षिली जाते. उलट त्यांच्यावरच खोट्या केसेस करून त्यास गुन्हेगार ठरविले जाते. कायद्याची लढाई लढण्यासाठी अर्थातच पैसा, प्रचंड मनोधैर्याची गरज असते व ती सामान्य माणसाजवळ नसल्यामुळे तो अन्याय सहन करतो.

जनतेला घटनेविषयी नसलेली माहिती:

एकूण आज सामान्य माणसाला जीवन जगण्यासाठी कायदानुसार जी मुलभूत हक्कांची उपलब्धता व्हायला हवी. ती होत नसल्याचे दिसून येते. याला जबाबदार सामान्य माणूस आहे. तो आपला मतदानाचा हक्क डोळसपणे बजावत नाही. माहित असूनसुद्धा अयोग्य माणसास मतदान करून निवडून देतो व अशा माणसाकडून चांगल्या कामाची अपेक्षा करतो, हे कसे शक्य आहे. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, हक्क मागून मिळत नसतील तर ते हिसकावून घेण्याची हिंमत जोपर्यंत प्रत्येक व्यक्तीमध्ये निर्माण होणार नाही, तोपर्यंत तेथील अर्थव्यवस्था बदलणार नाही.

भारतीय संविधानाने जनतेला दिलेला मतदानाचा हक्क हा आपल्या लोकशाहीचा पाया आहे. ग्रामपंचायत, नगरपालिकेपासून ते दिल्लीची केंद्रीय सत्ता कुणाच्या ताब्यात द्यायची व कुणाच्या ताब्यातून काढून घ्यायची हे ठरविण्यासाठी प्रत्येक प्रौढ नागरिकाच्या हातात दिली गेलेली ताकद म्हणजे मतदानाचा हक्क. हा मतदानाचा हक्क प्रत्येक नागरिकाने फार जबाबदारीने वापरणे आवश्यक असते.

निवडून गेलेल्या प्रतिनिधीमध्ये असलेले तोडके देशप्रेम :

राजेशाही, सरंजमादारी व घराणेशाहीमध्ये फार मोठे दोष असतात. अशा राज्यव्यवस्था समग्र जनतेचे कल्याण करू शकत नाही. म्हणून वरील राज्यव्यवस्थांच्या तुलनेत कमी दोष असलेल्या लोकशाहीचा स्विकार आपण केलेला आहे. परंतु "वरुन किर्तन आणि आतून तमाशा" या म्हणीप्रमाणे आज वरुन लोकशाही आणि आतून धनिकशाही अन घराणेशाही अशी स्थिती आज निर्माण झाली आहे. देशातील सर्व निवडणूकांवर आज देशातील धनदांडग्यांनी कब्जा मिळविला आहे.

निवडणूक व मतदानविषयक चित्र आज फारच भयानक बनलेले आहे. निवडणूकीसाठी प्रचंड पैसा खर्च केल्याशिवाय निवडणूक लढविणे आणि जिंकणे शक्य नाही. या निष्कर्षावर आज सर्व राजकीय पक्ष आलेले आहेत. कोणत्याही निवडणूकीसाठी उमेदवाराला आपल्या पक्षाचे तिकीट देण्याचे निकष आज बदललेले आहेत. आदर्श लोकशाही प्रमाणीत उमेदवाराला पक्षाचे तिकीट देण्याचे निकष असे असतात :-

इच्छुक उमेदवार आपल्या पक्षाच्या विचारधारेशी एकनिष्ठ आहे का? त्याच्याकडे सामाजिक जाणीवा किती प्रमाणात आहेत ? आपल्या पक्षासाठी त्याने यापूर्वी किती झटून काम केलेले आहे ? लोककल्याणसाठी रात्रंदिवस मेहनत करण्यासाठी त्याची वृत्ती आहे का? तो सेवाभावी व त्यागी वृत्तीचा आहे का? तो इमानदार व जननिष्ठ वृत्तीचा आहे का? त्याच्यामध्ये संघटन कौशल्य किती प्रमाणात आहे? पक्षाचे तिकीट देतांना आज या निकषांना कुठलेही महत्व राहिलेले नाही. तिकीट देतांना लावले जाणारे निकष असे आहेत :-

धनिकांच्या हाती एकवटलेली सत्ता :

इच्छुक उमेदवार निवडणूकीसाठी कोट्यावधी रुपये खर्च करू शकतो का? हा

आजचा सर्वात महत्वाचा निकष आहे. मतदारसंघात उमेदवारांच्या जाती-धर्माचे मतदार किती आहेत ? साम, दाम, दंड भेद नीती तो किती प्रमाणात वापरू शकतो? म्हणजेच त्यांच्यात प्रसंगी मारामारी, गुंडागिरी करण्याची क्षमता आहे का ? भ्रष्टाचार, शोषण, लुट असे कसेही करुन का येईना तो पक्षासाठी भरपूर निधी देऊ शकतो का ? हे आज लावले जाणारे इतर महत्वाचे निकष आहेत. अशा या पद्धतीमुळे आजची निवडणूक प्रक्रिया अत्यंत मूल्यहीन व गलीच्छ बनलेली आहे. धनशक्ती आज लोकशाहीला स्वतःच्या घरची बटीक बनवित आहे. आज नेते आणि जनता हे सारेजण या विकृतीचे बळी ठरत आहेत. आज आपल्या लोकशाहीला मत घेण्याचा व मत विकण्याचा महारोग जडला आहे. हा महारोग आपल्या लोकशाहीला मृत्युपंथाकडे घेऊन जात आहे.

काहीही करुन राजकीय सत्ता आपल्या ताब्यात ठेवली पाहिजे ही सत्ता ताब्यात घेतली की, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातील सत्ता आपल्याच हातात आपल्या देशातल्या सर्व धनदांडग्यांची मानसिकता अशी बनलेली आहे. या मानसिकतेमुळेच ते निवडणूकीसाठी प्रचंड पैसा खर्च करतात. त्यांना ही खात्री असते की, आज आपण खर्च केलेला पैसा निवडून आल्यानंतर आपण असंख्य पटींनी वसूल करू शकतो. त्यामुळे आज केवळ प्रचारासाठीच पैसा खर्च केला जात नाही, तर मतदानच विकत घेतले जात आहे. सामान्य मतदारांचा आज कोणत्याही राजकीय पक्षांवर अथवा नेत्यावर विश्वास राहिलेला नाही. जे-जे संधीसाधू, लबाडलूच्चे, ते-ते सरड्यासारखे रंगबदलू ते-ते कायम सत्तेत, बहुतांशजण भ्रष्टाचाराने बरबटलेले राजकारण हा गुंडपुंडाचा खेळ आहे. सज्जनांचा तिथे टिकाव लागू शकत नाही. अशी मानसिकता घेऊन आज सामान्य मतदार वावरतात. मग ते असाही विचार करतात, नाहीतरी हे भ्रष्टाचार करुन भरपूर कमाई

करतायेत ना...? नंतर तर हा आपल्या काही देत नाही ना ! मग आत्ताच मतदानासाठी पैसा देत असेल तर कशाला सोडायचे ? टाका घेऊन आणि असा विचार करुन हे लोक आपला अमूल्य असा मताचा अधिकार विकून टाकतात आणि लोकशाहीला नख लावणाऱ्या धनदांडग्यांच्या दृष्टीने कळत नकळतपणे तेही सहभागी होतात.

घराणेशाही :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या इशाऱ्याकडे भारतीयांनी गांभीर्याने लक्ष देऊन स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या लोकशाहीच्या चतुःसुत्रीप्रमाणे पुढील वाटचाल करणे अत्यंत गरजेचे होते. परंतु असे झाले नाही. राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, औद्योगिक प्रचारमाध्यमांच्या क्षेत्रात सर्व सत्ता काही मुठभर लोकांच्या हातात एकवटली. आज भारतात गांधी घराण्यासह अठरा घराणी अशी आहेत की, ज्यांच्या हातात या देशाची सत्ता एकवटली आहे. सत्तेवर एखाद्या पक्षाचे किंवा घराण्याचे अनियंत्रित नियंत्रण हे सर्व प्रकारच्या भ्रष्टाचाराचे मुळ असते, त्यामुळे भारतात भ्रष्टाचार प्रचंड वाढला आहे. भारतीय संविधानाला प्रभावहीन करण्याचे कामही अशा अनियंत्रित सत्ताधाऱ्यांनी सुरु केले आहे. लोकशाहीचे रूपांतर प्रारंभापासूनच सत्ताधाऱ्यांनी परिवार –शाहीमध्ये करुन टाकले आहे. सर्वसामान्य माणसाला वर्तमान लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये काहीच मिळत नसल्यामुळे नक्षलवाद, आतंकवाद, बेरोजगारी, गुंडागर्दी, महागाई यांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. हे जर असेच आणखी काही काळ चालले तर विषमतेने होरपळून निघालेले लोक ही लोकशाही उडवून देतील अशी स्थिती सद्यकाळात बनली आहे.

साधनसंपत्तीचे अनियंत्रित वाटप :

आज जीवनावश्यक वस्तुंचे भाव प्रचंड वाढलेले आहेत. तेव्हाच चैनीच्या वस्तुंचे भाव कमी केले, तर नशीले पदार्थ स्वस्त आणि जैसे थे स्थितीत

केंद्रीय अन्न आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने दारुला अन्न ठरवले आहे. ज्या पदार्थ किंवा पेयामुळे शरीरात ऊर्जा निर्माण होते, चैतन्य निर्माण होते, ते अन्न ठरते, असा संदर्भ मंत्रालयाने दिलेला आहे. त्यामुळे दारु हे अन्न आहे, असा घातकी निर्णय सरकारने घेतला आणि देशी-विदेशी दारुच्या विक्रीचे परवाने गावा-गावातच देण्याचा सपाटा लावला. याचा अर्थ घरात धान्य नाही. दारु प्या, दुरडीत भाकर नाही, दारु ठेवा. दारुच्या नशेत तरबतर व्हा आणि पाय खोरुन मरुन जा, असा हा घातकी निर्णय आहे. आपल्या देशाचे लोकशाही शासन संविधानानुसार चालत नसल्याचेही हे प्रतिक आहे.

संसदेचा बीमोड करण्याची चातुर्वर्ण्याची वृत्ती :

आजही बहुजन समाज वाड्यात, खेड्यात, तांड्यात, पालीत, झोपड्यात, एका वेळेसच्या जेवणासाठी संघर्ष करतो आहे. शिक्षणाच्या बाजारीकरणात तो पार धुळीत गिसळला आहे आणि तो खाजगीकरणाच्या खटाऱ्याखाली चिरडला गेला आहे. हा समाज भारतीय संविधानामुळे अद्यापपर्यंत मतदानाचा हक्क बजावतो आहे. आणि हीच बाब उच्च कुलीन, उच्च शिक्षित, चिमुटभरांना खटकते आहे. त्यांना हा समाज आपल्या पायाखालीच दाबून पूर्वीप्रमाणे चातुर्वर्णवाद रुजवाटाचा आहे. म्हणून त्यांना एकव्यक्ती, एक मूल्य हे तत्व आणि न्यास, समता, बंधूता प्रणाली नकोच आहे, हे जर करायचे असेल तर संसदेचा बिमोड करणे गरजेचे आहे, असे त्यांना वाटते. म्हणून त्यांना ही संसद सर्वात मोठी समस्या वाटतेय.

जात व धर्मव्यवस्था यावर आधारित उमेदवारीची निवड :

आज तरुणांचे काम आहे की, देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित राखायचे असेल तर अशा विशेषपूर्ण नितीला मुठमाती दिली पाहिजे. लोकशाही, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या प्रकारे शासन-प्रशासन चालले पाहिजे. कारण

प्रशासनाने धर्मशक्ती बाळगता कामा नये म्हणून धर्माला दुय्यम स्थान दिले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'प्रत्येक भारतीय नागरिकास समान मूल्य व समान प्रतिष्ठा देणारी भारतीय राज्यघटना आणि जन्मजात वर्ण व जाती उच्चनिच्चता ठरविणारे धर्मग्रंथ ही दोन्ही एकाच देशात एकत्र नांदू शकत नाहीत.' आजच्या परिस्थितीचा विचार करता स्पष्ट जाणवते की, हा विचार वास्तवात उतरत आहे. घटनेच्या संदर्भात विचार करता असे लक्षात येते की, घटना ही समर्थ आहे. घटनेचा काहीही दोष नाही. मात्र धर्मवेडे घटना दोषी ठरवत आहेत. ती बदलवण्याची भाषा बोलत आहेत. आज ज्या विध्वंसक शक्ती निर्माण झाल्या आहेत. त्या का झाल्या?
स्वतः केलेले दुष्कृत्याविषयी घटनेला देत असलेले दोष :

4 नोव्हेंबर 1948 रोजी डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांनी आपल्या प्रदीर्घ भाषणाचा समारोप करतांना देशाला इषारा दिला की, ही राज्यघटना भारताची अखंडता व एकता एकत्रित ठेवण्यास शांततेच्यावेळी तसेच युद्धप्रसंगी समर्थ आहे. परंतु काही वार्ड गोष्टी घडल्या तर त्याचे कारण आपली राज्यघटनाच वार्ड आहे, असा दोष इथले राजकारणी लोक स्वतःवर दोष न घेत, घटनेवर ठेवीत आहेत. संविधान निर्मितीची प्रक्रिया ही काही साधी सोपी गोष्ट नाही, आजच्या काळातसुद्धा सोपे काम नाही, हे सिद्ध होते. परंतु डॉ. बाबासाहेबांनी विशाल अशा मोठ्या भारताच्या संविधान निर्मितीचे काम 63 वर्षापूर्वीच पूर्ण केले. यावरूनच त्यांची बुद्धिमता, विद्वत्ता, महानता, देश प्रेम सिद्ध होते. त्यासाठी कोणत्याही व कुणाच्याही प्रमाणपत्राची गरज नाही.

△△△

काटकसर : महिलांमधील एक आदर्श गुण

प्राचार्य डॉ. डी.एस. पाटील
महिला महाविद्यालय, नंदुरबार
ता.जि. नंदुरबार - ४२५४९२

प्रस्तावना -

दैनंदिन जीवनामध्ये काटकसर हा शब्द नित्याचा झालेला आहे. काटकसर ह्या शब्दाचा व्यावहारिक व शास्त्रीय अर्थ 'बचत' सांगितला जातो. परंतु बचतीमध्ये नियोजन, व्यवस्थापन, आराखडा इ. तांत्रिक संकल्पना पूरक अर्थाने समाविष्ट होत असतात. पण जेव्हा काटकसर हा शब्द अनौपचारिकरित्या वापरला जातो किंवा उपयोगात आणला जातो तेव्हा मात्र कौटुंबिक पातळीवरील किंवा सार्वजनिक पातळीवरील संबंधांचा मेळ घालण्यासाठी विश्वासाहता व जबाबदारीची जाणीव होते. नेमकी अशी जाणीव आपल्याकडील महिलांमध्ये प्रकर्षाने जाणवते. सामाजिक तथा आर्थिक सर्वेक्षण-संशोधनावरून असा निष्कर्ष पुढे आलेला दिसतो की, समाजामध्ये सर्वाधिक काटकसर करणारा समुह हा महिलांचा आहे. अर्थात काही निवडक महिलांचा अपवाद सोडला तर उर्वरित महिलांमध्ये मात्र काटकसरीचे नामी तंत्र व कौशल्य असल्याचे निदर्शनास येते. काटकसरीची सवय ही महिलांमधील आदर्श गुण का ठरत आहे? या संदर्भात स्वयं अध्ययन करून 'काटकसर आणि महिला' या सिद्धांताची अनौपचारिकरित्या मांडणी केली असता खालील कारणे सांगता येतील.

१) वास्तव जीवनाचे भान -

माणसाला वास्तव जीवनाचा मूलमंत्र समजणे अत्यंत महत्वाचे आहे. वास्तव जीवन विसरून किंवा त्यागून व्यक्ति जर काल्पनिक किंवा स्वच्छंदी जीवनात वावरली तर दिशाहीन तथा ध्येयहीन होते. कालांतराने व्यक्तिच्या पदरी नैराश्य व अपयश पडते. महिला ह्या सतत वास्तव जीवनासोबत वावरत असल्यामुळे त्यांना आपल्या

कुटुंबाची यथायोग्य माहिती असते. आपली स्थावर मालमत्ता, कुटुंबाचे उत्पन्न, गरजा, खर्च, भविष्यकालीन योजना व नियोजन आदिंबाबत महिला ह्या खूपच दक्ष असतात.

कुटुंबाच्या अर्थकारणात वास्तव स्थितीला व वर्तमान वाटचालीला अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण वस्तुस्थितीला समजून तीच्यापासून लांब न जाता, तीच्याजवळ जावून प्रत्यक्ष परिस्थितीचा अनुभव महिला आपल्या परिने घेतात. वास्तव जीवनाचे भान ठेवून, वास्तव जीवनामध्ये समरस होवून स्त्री कुटुंबाला वर्तमानाकडून भविष्याकडे नेत असते. त्यासाठी तन-मन-धन यांचा यथायोग्य वापर करून कुटुंब उद्धारसाठी सदैव प्रयत्नशील असते.

२) कामांमधील सातत्य -

कर्तव्यदक्ष, सेवाभावी वृत्ती जोपासणारी व चिरकाल काळजीवाहू घटक म्हणून कुटुंबात वावरणारी महत्वाची व्यक्ति म्हणजेच स्त्री होय. स्त्रिया जातीला समज आल्यापासून तर अखेरच्या श्वासापर्यंत जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर, वळणावर मोलाची, महत्वाची अशी खडतर तेवढीच गुंतागुंतीची जबाबदारी पार पाडावी लागते. अनोळखी वातावरणात विविध ठिकाणी विविधता असलेली कामे करणे अनिवार्य असल्यामुळे महिलांच्या ठायी काम आणि कर्तव्य हा दुर्मिळ गुण हमखास प्रत्ययास येतो. अविवाहित असतांना माता-पिता यांचे आदेश, त्यांच्या आज्ञेतील कामे, विवाहित झाल्यावर पती-सासरची मंडळी यांचे आदेश व लादलेली कामे, जीवनाच्या उत्तरार्धात नातवंडे, नातेवाईक यांच्यासाठी वेळ देणे आदि स्थित्यंतरे डोळ्यासमोर ठेवून महिलांना प्राप्त झालेला वेळ आणि कौटुंबिक पातळीवरील वास्तव व मौलिक उत्पन्नाचे स्रोत यांचा सुक्ष्म रितीने

अभ्यास करावा लागतो. किंबहुना असा अभ्यास कामांमधील सातत्य व विविधता यामुळे करणे फारसे कठिण नसते. गृहकर्तव्याचे बाळकडू उपजतच प्राप्त होत असल्यामुळे काटकसर या गुणाचा संचार महिलांच्या स्वभावात होतो. साहजिकच आर्थिक शिस्त आपोआप लागत असते.

३) समायोजन भाव -

माणसाच्या जीवनामध्ये समायोजन (Adjustment) शब्दाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. समायोजनवृत्ती आणि समायोजन कौशल्य मानवीय आयुष्याला चांगली कलाटणी देणारे ठरत आहेत, असा अनुभव सर्वज्ञात आहे. समायोजनामुळे माणसामधील अहंपणा लोप पावून त्याच्या वागण्यात, बोलण्यात अमुलाग्र बदल होतात. असे बदल सकारात्मक परिणाम करणारे असतात. निसर्गतः महिलांमध्ये समायोजन कौशल्य व स्वभावातील लवचिकता हे महत्वाचे गुण विपुल असल्यामुळे भारतातील कुटुंब व्यवस्था ही भरभक्कम व अभेद्यपणे उभी आहे. महिलांना नातेवाईक, समाजव्यवस्था, कुटुंबव्यवस्था इत्यादी ठिकाणी क्षणाक्षणाला समायोजन करावे लागते. आपल्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती बिकट असेल, उत्पन्नाचे स्रोत सिमित असतील तेथे आर्थिक शिस्तीसाठी व अत्यावश्यक किमान गरजांच्या परिपूर्तीसाठी कुटुंबातील महिलाच पुढाकाराने समायोजन करून कुटुंबाला बिकट परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. कुटुंब सदस्यांकडून साधन संपत्तीची, पैशाची, वेळेची, श्रमाची अनाठायी उधळपट्टी होत असेल तर तेथे हस्तक्षेप करून, स्वतःकडे वाईटपणा घेवून शिस्तीचे धडे देणारी कुटुंब प्रमुख तथा व्यवस्थापक म्हणून महिलाच असते. तिच्या अंगी असलेल्या समायोजन कौशल्यामुळे कुटुंब व्यवस्था विस्कळीत न होता एकसंध राहते. महिलांमधील समायोजन भावामुळे कुटुंबाला ध्येय्य-धोरणे ठरविणे सुलभ जाते. त्यामुळे कुटुंबाच्या सर्वांगीण विकासाला अनुकूल वातावरण उपलब्ध होते.

४) दूरदृष्टीचा ठेवा -

दूरदृष्टी किंवा अंतर्दृष्टी ही माणसाला निसर्गतः प्राप्त झालेली देणगी होय. आपल्यामधील सुप्त शक्तीचा विस्तार व विकास आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर करून महिला कुटुंबाचे व समाजाचे भावनिक, सात्विक, अध्यात्मिक व धार्मिक आरोग्य सांभाळित असतात. महिलांच्या ठायी दूरदृष्टीपणा हा महत्वाचा गुण असल्यामुळे ते वक्तशीरपणा जोपासून कामांची प्राधान्यक्रमानुसार पुर्तता करतांना दिसतात. दैनंदिन कामे, घरासाठी लागणाऱ्या वस्तु उदा. किराणा, अन्न-धान्य, पीठ, पाणी इ. बाबत त्यांचे व्यवस्थापन व नियोजन हे कर्तव्यदक्ष व चाणाक्ष कार्यकारी संचालकासारखे असते. कामाच्या स्वरूपानुसार श्रमविभागणी करून कामांमध्ये सुसूत्रता आणण्यासाठी कुटुंबात महिलेचा पुढाकार मोलाचा ठरतो. आपत्कालीन परिस्थितीत कुटुंबाला सावरण्याचे काम महिलाच करतात. शून्यातून निर्मितीचा ध्यास आणि निर्मितीतून प्रगतीची कास धरून कुटुंबाचे मानसिक-आर्थिक आरोग्य सुदृढ राखण्यासाठी महिलांकडे प्रभावी परंतु अदृश्य प्रकारचे तंत्र असल्याचे निदर्शनास येते. 'थेंबे-थेंबे तळे साचे' या उक्तीप्रमाणे महिला प्रपंचाची सुरुवात व उभारणी करतात. त्यातून भलामोठा वटवृक्ष समाजासमोर आणतात की, ज्या वटवृक्षाची सावली निस्वार्थी भावनेने सर्वांना चिरकाल देतांना मात्र स्वतः सावली खाली विसावत नाहीत. कारण त्या जर थांबल्या-विसावल्या तर वटवृक्षाची सावली देखील कुठित (Stagnant) होईल असा विधायक व समर्पित दृष्टीकोन नजरेसमोर ठेवून त्या काटकसरीने क्षणा-क्षणाने आपले आयुष्य कुटुंबासाठी-समाजासाठी खर्ची करतात.

५) समन्वय कौशल्य -

मानवीय नात्यांमध्ये समन्वय निर्माण होणे हे निकोप समाज रचनेचे व्ययच्छेदक लक्षण समजले जाते. परंतु आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात माणूसच-माणसापासून दूर होतांना दिसत

आहे. घराचा भौतिक व्याप-विस्तार वाढत आहे. परंतु घरातील माणसांची मनं आखूड-संकुचित होतांना दिसून येत आहेत. अशाही स्थितीत महिलांच्या अंगी सुप्त स्वरूपातील समन्वय कौशल्य मात्र उच्च पातळीवरचे असल्याचे निदर्शनास येते. सामाजिक बांधिलकी जोपासण्यासाठी स्त्री नात्या-नात्यांमधील, दोन समूहामधील, दोन भिन्न विचार सरणीचा कुटुंबामध्ये योग्य तो समन्वय घडवून आणू शकते. ज्या गुंतागुतीच्या, समाज विघातक कृत्यांमध्ये महिलांनी हस्तक्षेप केला तेथे कार्याचा किंवा उपक्रमाचा शेवट मात्र गोड समन्वयाने झालेला दिसून येतो. कारण महिलेच्या अंगी ममता, वात्सल्य, नात्यातील ओलावा व गोडवा तसेच स्वभावामध्ये स्वाभिमानी बाणा परंतु लवचिकता व नम्रता इ. गुण असल्यामुळे कुटुंबातील - समाजातील व्यक्तिमधील राग, द्वेष, लोभ, कपट, हेवा तसेच असामाजिक व अनैतिक बाबी दूर होण्यास मदत होते. समन्वयक कौशल्यामुळे कुटुंबात व समाजात नात्यांची व नितीची शिकवण निर्माण होवून सुसंस्कारीत नेतृत्व व चारित्र्यसंपन्न व्यक्तिमत्व समाजासमोर निर्विवादपणे येवू शकतात. साहजिकच विधायक दिशा समाज रचनेला व अर्थ व्यवस्थेला मिळू शकते. एवढे सामर्थ्य समन्वय कौशल्यामध्ये आहे आणि असे कौशल्य महिलांमध्ये पर्याप्त असल्याचे निदर्शनास येते.

६) सहनशिलतेचा स्त्रोत -

संयम किंवा सहनशिलतेला प्रत्येकाच्या जीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. अर्थात आपल्या संयमामुळे आपण पीडीत किंवा शोषित होत असणार तर असा संयम आपल्या विनाशाला कारणीभूत असू शकतो हे सत्य देखील मान्य केले पाहिजे. महिलांना सहनशिलतेचा उगमस्त्रोत म्हटले जाते. कुटुंबात-समाजात वावरतांना महिला उज्वल भवितव्यासाठी प्रपंचरूपी महामार्गावरील प्रवास निर्धोक व्हावा यासाठी संयम किंवा सहनशिलता टिकवून ठेवतात. त्यांच्यातील चिवट सहनशिलतेमुळे विधायक परिणाम आपणांस

अनुभवास येतात. प्रपंचात वावरतांना असंख्य आव्हाने, खडतर प्रसंग, गंभीर संकटे अशा बाबींचा मुकाबला महिलांना वारंवार करावा लागतो. जेव्हा कुटुंबातील कर्त्या माणसाचे अकाली निधन, दुर्घर आजार, अपंगत्व इत्यादी सारखे संकटे कुटुंबात येतात तेव्हा अशा प्रसंगी खरी कसोटी महिलेची असते. महिला अशा आपत्कालिन परिस्थितीत पराकोटीचा संयम ठेवून शांत-निश्चलपणे भविष्याचा वेध घेतांना दिसतात. आपत्तीग्रस्त कुटुंबात महिलांच्या सहनशिलतेमुळे व चाणाक्ष वृत्तीमुळे कुटुंबाची एकी व बळकटी टिकून राहते. कालांतराने अशा कुटुंबाचा सामाजिक व आर्थिक दबदबा वाढून असे कुटुंब समाजाला-अर्थव्यवस्थेला दिशादर्शक ठरते.

७) त्यागीवृत्ती -

त्याग आणि स्त्री या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू म्हटल्या तरी वावगे ठरणार नाही. आपल्याकडील समाजव्यवस्थेमध्ये बालपणापासूनच मुलींना त्यागाचे संस्कार देवून त्यागाचे महत्त्व सांगितले जाते. महिलांमधील त्यागीवृत्ती आणि चिकाटीयुक्त स्वभाव या गुणांमुळे निकोप समाजरचना निर्माण होण्यास मदत होते. कुटुंबाची आर्थिक स्थिती बेताची असो, साधारण असो किंवा खूप चांगली असो, अशा प्रत्येक कुटुंबात महिलांचा भूतकालीन, वर्तमान कालीन त्याग व कामांमधील चिकाटी ही कुटुंब व्यवस्था अबाधित राखण्यासाठी मार्गदर्शक ठरलेली आहे. स्त्री ज्या नात्यांची जोपासना वैयक्तिकरित्या करित असते त्या सर्व नात्यांना न्याय देण्यासाठी, नात्यांची प्रतिष्ठा व मान सन्मान वाढविण्यासाठी स्वतःहून काही गोष्टींचा त्याग करते. अशा त्यागातूनच आई म्हणून, बहिण म्हणून, पत्नी म्हणून आदर्शवत दैवत समाजासमोर पुढे येते. असा सेवाभावी व त्यागी स्वभाव स्त्रियांच्या ठायी असल्यामुळे आज संपूर्ण विश्वात खासकरून भारतात शाश्वत सामाजिक विकास होतांना दिसून येतो. निस्वार्थ भावना, विचारपूर्वक कृती, परिस्थितीचे गांभीर्य, नात्यांमधील स्निग्धता आदींचा

ताळमेळ घालून महिलांना प्रपंचाचा ताळेबंद तयार करावा लागतो. अन्यथा संतुलन ढासळले तर त्याचे दुष्परिणाम खोलवर पसरतात. अशी जाणीव महिलांमध्ये असल्यामुळे त्यांनी त्यागी वृत्ती जोपासण्याचा जणू काय ध्यासच घेतलेला असतो.

समारोप -

आपल्याकडील पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये आजही महिलेला दुय्यम स्थान आहे. परंतु महिलेचे समाजकारण, अर्थकारण, राजकारण इत्यादी ठिकाणी असलेले योगदान आणि त्याचे फलित जर अभ्यासले तर आपणांस महिला सामर्थ्याची कल्पना येईल. आज भारतासारख्या आदर्शवत समाजरचना जोपासणाऱ्या देशात देखील कौटुंबिक कारकिर्द (Family career) ही समस्या जीवघेण्या विषाणू सारखी निर्माण झालेली आहे. अशा समस्येतून समाज रचनेला तारणारा एकमेव घटक म्हणजे महिलाच होय. परंतु जोपर्यंत आम्ही महिलांना निर्णय घेण्याचे, निर्भय राहण्याचे स्वातंत्र्य देत नाही तोपर्यंत महिला देखील आपली योग्यता-पात्रता व क्षमता उपयोगात आणणार नाहीत. समाजात

एकमेव घटक असा आहे की तो कधीही निद्रावस्थेत नसतो. सदा-सर्वदा डोळसपणे आवडणारी न आवडणारी कामे, जबाबदाऱ्या पार पाडण्यातच धन्यता मानणाऱ्या महिलाच असतात. म्हणूनच निसर्गाने त्यांना सर्वकाही भरभरून दिलेले आहे. परंतु त्या मात्र सदैव काटकसरीचे आदर्शसूत्र व तंत्र आचरणात आणून जगण्याचा मूलमंत्र आम्हांस देतात.

संदर्भ साहित्य :

- १) शशिकांत अट्टालकर: व्यावसायिक अर्थशास्त्र, सेठ प्रकाशन पुणे.
- २) के. एल. एम. शाणी :व्यावसायिक अर्थशास्त्र, प्रकाशक दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई
- ३) कळवेकर श्री. बी.: व्यावसायिक उद्योजकता, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
- ४) उद्योजक : मार्च २०११
- ५) दैनिक सकाळ : अॅग्रीवन- २ ऑक्टोबर २०१२
- ६) दैनिक लोकसत्ता : १६ जून २०१२

